

ЎЗБЕКИСТОН ССР МАОРИФ МИНИСТРЛИГИ
НАМАЎГАН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
ТОШКЕНТ

АДҲАМ АБДУЛЛАЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИДА
ЭКСПРЕССИВЛИК
ИФОДАЛАШНИНГ
СИНТАКТИК УСУЛИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1987

КИРИШ

Ҳамма тилларда бўлгани каби ўзбек тилининг ҳам экспрессивлик-эмоционалликни юзага келтирувчи усул ва воситалари, қўлланиш приёмлари бор. Уларни тил ҳодисалари бўйича группалаб, умумий тарзда «усул» деб атадик. Яъни фонетик ҳодисаларда бўладиган экспрессив-эмоционалликни фонетик усул, сўз формаларида ифодаланишини эса морфологик усул деб атадик ва ҳоказо. Шу принцип асосида қаралганда ўзбек тилида экспрессив-эмоционаллик ифодаланишнинг фонетик, лексик-фразеологик, морфологик ва синтактик усуллари белгилади.

Ҳозирги ўзбек тилида фонетик усул билан маъно кучайтиришнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд: 1) унлини кучли талаффуз қилиш (зарб урғуси); *тёз келмоқ*, *баланд* бипо, *аиччиқ* чой; 2) унлини чўзиш (квантитатив урғу); *қато-ор* иморат, *шири-ин* таассурот; 3) ундошни қаватлаш (геминация): *муттаҳам*, *уччига* чиққан каби. Санаб ўтилган фонетик ҳодисаларнинг қўлланишида ўзига хос шарт-шароитлар ва қонун-қоидалар мавжуд. Шунингдек, фонетик усулда экспрессив ифодаланишнинг айрим кўринишлари мавжуд бўлиб, кучайтириш, кучсизлантиришдан ташқари, эркалаш, суйиш каби маъноларни ифодалайди. Бу маънолар товуш ўзгариши (қўжим — қўзим), товуш ўзгариши ва унлини чўзиш (*серрайе-еб* турмоқ), товуш орттириш (*Барнош*, *Шахлош* — кишининг номи) ва сўзни бўғинларга ажратиб, ҳар бир бўғинни кучли талаффуз қилиш (*айт-май-ман!*) каби усуллар билан юзага келтирилади.

Экспрессивлик ифодаловчи лексик-фразеологик воситалар сифатида полисемантизм, троп, стилистик чегараланган лексика, синонимия ва фразеология каби ҳодисаларни белгилаши мумкин. Санаб ўтилган тил ҳодиса-

лари экспрессивлик ҳосил қилишда актив ва сермахсул воситалардир. Полисемантизмлар бир маъноси (тўғри, номинатив маънолар) билан нейтрал, яна бир маъноси (фигурал — кўчма маъноси) билан эса экспрессив-эмоционал фикр ифодалаш учун хизмат қилади: *Дўстлик офтобининг сўнмас қуёши* («Ўзбекистон адабиёти ва санъати»).

Синонимия стилистиканинг асоси бўлиб, синонимик бирликлар экспрессивликлар яратишда муҳим ўрин эгаллайди. Масалан, *юз, бет, афт, башара, чеҳра, ораз* синонимик қаторидан *афт, башара, чеҳра, ораз* сўзлари экспрессив-стилистик бўёқлидир.

Фразеологизмлар воқеа-ҳодиса, белгиларнинг инсон онгига кучли таъсир қилиши, шу кучли таъсир натижасини нутқда тўлалигича ифодалаш, умуман, фикрнинг таъсирчанлигига эришиш мақсади заминидан яратилган тил ҳодисасидир.

Фразеологизмларда мавжуд бўлган градация ҳодисаси, айниқса, экспрессивликни қай даражада лозим бўлса, шу даражада ифодалаш имконини беради. Масалан, *соци тикка бўлмоқ* ибораси экспрессивлик ифодалаш жиҳатидан энг қуйи даража саналса, у маълум фонетик ёки грамматик воситалар ёрдамида қуйидагича кучайиб боради ва ўзинга хос градация ҳосил қилади: *соци тикка бўлмоқ — сочлари тикка бўлмоқ — соци типпа-тик бўлмоқ — соци тикка бўлиб кетмоқ — сочлари типпа-тик бўлмоқ — сочлари типпа-тик бўлиб кетмоқ*.

Градация имкониятига эга бўлган тил ҳодисаси ҳамма вақт экспрессивлик ифодалаш имкониятига ҳам эга бўлади. Чунки градациянинг ўзи маънонинг кучи жиҳатидан даражаланиши демакдир.

Экспрессивлик-эмоционаллик ифодалашнинг морфологик усули деганда махсус сўз формалари воситасида, шунингдек, маълум бир грамматик маъно ифодаловчи формани махсус қўллаш (кўчма маънода) орқали экспрессивлик-эмоционаллик ифодалаш тушунилади. *-ча, -чоқ, -чак, -лоқ* қўшимчалари махсус экспрессивлик ифодаловчи восита бўлиб, суйиш, эркаланиш, ёқтириш, шунингдек, мепсимаслик, таҳқирлаш, кесатиш каби маъноларни ифодалайди. Мисоллар: *Ўзингизни гўлликка солманг, отинча. Дўндиқча-ю, дўндиқча, хизмат қилай йлгунча* (Ҳамза). *Сенга нима, етимча* (Сўзлашув).

-жон, -гина қўшимчалари ҳам экспрессивликка бой бўлиб, турли субъектив муносабатларни ифодалайди:— *Ҳой, бу ким десам сенмидинг, сўйлоққинам? Вой, айно*

ниб кетай дарозгинамдан! (О. Ёқубов). Омон. *Аяжон, ...аяжонгинам* (З. Фатхуллин). *...Акажон, жо-он ака...* (Мирмуҳсин).

-лар қўшимчаси ҳатто от бўлмаган сўзларга ҳам қўшилиб маънони кучайтиради: *қанчалар кутдирдинг* (Сўзлашувдан). *Шунчалар қийнайсанми* (Сўзлашувдан).

Эгалик (кўпинча I шахс бирлик формаси), шахс-сон, замон қўшимчалари ҳам махсус қўлланганда (кўчма маънода) сўзловчининг воқеликка турли муносабатларини ифодалайди: *кенжатойингиз қани? ...ёрдам берса бўлмайдими* (О. Ёқубов). *Ҳа, болам, қолақол, чироғим...* (Ч. Айтматов). *Энди гапнинг очиғи бошди биз онадан чала тугилган эканмиз* (О. Ёқубов). *Нима бало, оғизларига толқон солиб олдиларми... бошлари оғриб қолмадими?* (О. Ёқубов).

Экспрессивлик ифодалашнинг яна бир усули сўзларнинг аналитик такрор формасидир. Бир ўзакли сўзларнинг қаратқич-қаралмиш формасида (*гўзалларнинг гўзалли*), чиқиш келишиги формаси ёрдамида (*камданкам, қанчадан қанча, кучайгандан кучаймоқ*), савол-жавоб формасида (*гиламмисан — гилам, йигитмисан — йигит*), сифатдошнинг эгалик формаси ёрдамида такрорлаш билан (*яшнаганим яшнаган*) белгининг кучли даражаси ифодаланadi.

Экспрессивлик ифодалашнинг юқорида тилга олинган усул ва воситалари авторнинг махсус монографиясида кенг ёритилган¹. Бу ўринда уларни қайта санаб ўтишдан мақсад мазкур мавзу (экспрессивликнинг ифодаланиши)нинг тўла мундарижасини маълум система сифатида сақлаб қолиш ва уни китобхонга бир бутун ҳолда етказишдан, тақдим этишдан иборат.

Экспрессивлик фикр ифодасининг таъсир кучини орттириш демакдир. «Нутқни янада ёрқинроқ, таъсирчанроқ, таассуротлироқ қиладиган нарсаларнинг ҳаммаси экспрессиядир. Демак, нутқ экспрессивлиги — нутқни ёрқин, таъсирчан, тасвирий таассуротли қилувчи воситалардир².

Юқорида экспрессивлик ифодалашнинг усул ва воситалари кўп ва хилма-хил эканлиги айtilди. Экспрессивлик ифодалаш нуқтаи назаридан ёндошилганда бошқа соҳаларга нисбатан синтаксиснинг имкониятлари

¹ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши, Тошкент, 1983.

² Галькина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. Т. I, с. 99.

жуда катта. Чунки ҳар қандай тил бирлиги синтактик конструкцияларда «жонга киради».

Экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули коммуникацияда ҳам, субъектив муносабатда ҳам ўзининг асл моҳиятини кўрсата олади. В. А. Богородицкий айтганидек, «Морфология айрим категорияларнинг (сўз категорияларининг), улар формаларининг инвентарларидан иборат. Синтаксис эса бу сўз формаларининг ҳаммасини ҳаракатда ва ҳаётда, нутқ составида кўрсатади». Бунда морфология ва синтаксиснинг ўзаро алоқадорлиги ва грамматик моҳияти кўрсатилган. Агар гапнинг сўзлардан тузилиши ва сўзнинг гап ичида ҳақиқий ҳаётга эга бўлишини, ўзининг чин семантик моҳиятини намоён этишини назарда тутсак, юқоридаги фикрнинг моҳиятини яна ҳам чуқурроқ тасаввур этамиз. Синтаксиснинг имконияти бу билан чегараланмайди. Унда просодик — интонацион воситалар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бошқача айтганда, синтактик ҳодисаларни интонациядан ташқарида ёки аксинча тасаввур қилиб бўлмайди. Интонация туфайли аввало гапнинг ўзини уюштириш, унинг семантик, грамматик хусусиятларини тайинлаш мумкин бўлади. Энг муҳими, гапнинг нейтрал ва экспрессив мазмунини юзага келтиришда ва уларни фарқлашда интонация алоҳида аҳамиятга эга.

Экспрессивлик ифодалашда синтаксиснинг имкониятлари шунинг учун ҳам кенг ва бойки, унинг объекти гаплардир. «Синтаксиснинг стилистика учун жуда муҳимлиги шу билан белгиланадики, биринчидан, гап нутқнинг асосий бирлиги сифатида тафаккур ва алоқа учун хизмат қилади, иккинчидан, гап рус тилида турлитуман кўринишга эгаллиги билан фарқланади»³. А. Н. Гвоздевнинг бу фикрини стилистикагагина эмас, нутқнинг экспрессивлиги, эмоционаллигига ҳам, айни вақтда ўзбек тили фактларига ҳам татбиқ этиш мумкин.

Маълумки, гапда унинг ифода мақсади ифода формасини белгилайди ва аксинча, ифода формаси унинг мазмунини тасвирлайди. Гапнинг мазмун ва форма муносабатлари экспрессивлик ифодалашнинг муҳим омили, шу билан бирга, имкониятидир. Масалан, «Денгиз бўйида дам олиш ҳаммадан яхши» гапи ўрнида «Денгиз бўйида дам олиш! Қандай яхши» формаси қўлланиши, «Муздай сувда чўмилишни ҳамма хоҳлайди» гапи ўрнида «Муздай сувда чўмилишни ким хоҳламайди?!»,

³ Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка, 1955, с. 259.

«Қўлингни кўтар!» ўрнида «Кўтар қўлингни!» формалари қўлланиши мумкин. Ҳз-Ҳзидан маълумки, қиёсланаётган гапларнинг биринчилари нутқнинг интеллектуал формаси бўлиб, кейинчилари нутқнинг экспрессив-эмоционал формасидир. Синтаксисда бундай имкониятлар жуда кенг.

Синтактик синонимия, сўроқ, буйруқ гапларнинг айрим кўринишлари, ундов гаплар, бир составли гаплар (айниқса, унинг эгасиз бир составли гап деб номланган турлари), инкор ва тасдиқ формаларининг акс маънода қўлланиши, гапнинг инверсив тартибда тузилиши, гапнинг қиёслаш асосида қурилиши ва махсус стилистик фигуралар экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усулини ташкил этади. Экспрессивлик ифодаланишини бир система сифатида кўриб чиқиш, унинг тилшуносликда ҳали махсус ўрганилмагани нуқтан назаридан қараганда ҳам катта назарий ва практик аҳамиятга эга.

Ушбу монографияда экспрессивлик ифодаловчи барча синтактик ҳодисаларни қамраб олмадик. Сабаби, биринчидан, «Гапда сўзлар тартиби», «Риторик сўроқ гаплар», «Такрорий гаплар» каби масалалар ҳақида инвалги ишда айтиб ўтилган, иккинчидан, қолган синтактик ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳақида батафсил тўхтаб ўтиш имкониятига эга эмасмиз. (Китоб ҳажми эътибори билан). Шунга кўра синтактик усулда экспрессивлик ифодаланишининг энг муҳим деб ҳисобланган масалалари ҳақида фикр юритдик.

Тасдиқ ва инкор гаплар, сиқик конструкцияли гаплар, ундалмалар шулар жумласидандир. Булардан ташқари, ҳозирги кунга қадар бирор хусусияти жиҳатидан махсус ўрганилмаган қиёслаш муносабати асосида тузилган гаплар, синтактик синонимия ва экспрессивлик ифодаловчи нолингвистик воситалар (мимика ва жест) каби масалалар ҳам ушбу китобдан ўрин олди.

Қиёслаш муносабати асли тафаккурга хос ҳодиса, лекин у нутқда гап формасида, грамматик воситалар ёрдамида акс этади. Бинобарин, қиёслаш асосида тузилган гаплар синтактик ҳодиса эканлиги табиий. Бундай гапларнинг ўзига хос семантик, эмоционал-экспрессив хусусиятларини ўрганиш, аниқса, қиёслашнинг кўринишлари: ўхшатиш, тенглаштириш, таққослаш, зидлаш каби ҳодисаларни бир-биридан фарқлаш жуда катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

ТАСДИҚ ВА ИНКОР ГАПЛАР

Инсон ўз ҳаётини тажрибалари, кузатишлари натижасида жамият ва табиатда юз берадиган ҳодисаларни, қонун-қоидаларни ўрганиб боради. Киши онгида акс этувчи фикрлар ҳаётини тажрибалар асосида тўпланган хулосалар бўлиб, негатив характердаги логик категорияга хос ҳодисалардир. Негатив ҳолидаги (реаллашмаган) фикр позитив ҳолатига ўтгач реаллашади. Бошқача қилиб айтганда, негатив фикр сўзловчи шахсгагина маълум, тингловчига эса номаълум бўлиб, у позитив ҳолатига ўтгач, тингловчига ҳам ойдинлашади. Позитив фикр тилда гап орқали реаллашади.

Маълумки, гаплар тасдиқ ёки инкор формасида шаклланади. Тасдиқ ва инкор категорияси логикада ҳам, грамматикада ҳам ўрганилади. Буларнинг ҳаммаси тил ва тафаккур бирлиги, муносабати туфайлидир. Логик инкор ҳукм формасида, грамматик инкор эса гап формасида намоён бўлади.

Инкор категорияси барча тиллар учун умумий бўлиб, унинг ифодаланиши ўзига хосликлари билан фарқ қилади. Шунга кўра инкор категорияси ҳар бир тилда алоҳида проблема саналади.

Ўзбек тилида инкор категорияси ҳақида баъзи бир ишлар қилинган¹. Бу ишлар инкорнинг грамматик хусусиятлари ифодаланиши ва диалектал характерни каби масалаларга бағишланган. Инкор одатда тил воситалари ёрдамида ва улар иштирокисиз ҳам ифода этилади. Шунга кўра инкор категориясининг лисоний ва психик планда текшириш мақсадга мувофиқ бўлади. Логик тасдиқ ва инкор категориялари гапда хабар беришнинг

¹ Рустамов Т. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида инкор категорияси. Канд. дисс.—1956; Жуманазаров Ю. Ўзбек тилининг ўзгич диалектида инкор категорияси. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1-сон, 1982.

энг характерли хусусиятларидандир. Гапнинг асосий белгиларидан бири бўлган ҳукм тасдиқ ёки инкор йўли билан ҳосил қилинади. Тасдиқ ва инкор фикрлар орасидагина бўлмай, тушунчалар орасида ҳам мавжуд. Бошқача қилиб айтганда, тасдиқ ва инкор гап доирасида ҳам, сўз семантикасида ҳам акс этади. Лекин тушунчага хос инкор гапда фикрий инкорни келтириб чиқармайди, гапнинг тасдиқ мазмунига таъсир этмайди. Масалан, *ақлсиз кишигина шундай қилиши мумкин* гапида *ақлсиз* сўзининг (инкор форманинг) иштироки гапнинг тасдиқ мазмунига таъсир этмайди. Ҳатто инкор муносабати ҳосил қилувчи жуфтларнинг (антонимларнинг) ҳар бири алоҳида гапларнинг кесими бўлиб келганда ҳар икки гап ҳам тасдиқ мазмунида бўлади (бири тасдиқ, бири инкор эмас). *Бу костюм сенга катта* — тасдиқ гап, *бу костюм сенга кичик* — тасдиқ гап.

Шунга кўра гапга хос тасдиқ ва инкор муносабатини тушунчалар орасидаги антонимик муносабат билан аралаштирмаслик керак. Инкор категорияси гапда кесим орқали шаклланади. Унинг кесимда намоён бўлиши бутун гапга хос бўлиб, бошқа бўлақларда ифодаланиши ўша бўлақкагина хосдир. Яъни гапнинг кесими инкор формада бўлса, гапнинг ўзи ҳам инкор мазмунида бўлади. Бошқа бўлақлардаги инкор формалар гапнинг тасдиқ мазмунига таъсир этмайди. «Кесимдаги инкор умумий бўлиб, бошқа бўлақлардаги инкор хусусийдир»². Қийёс қилайлик: *Эртага ёғингарчилик бўлмаслиги кутилади* (тасдиқ гап)— *Эртага ёғингарчилик бўлиши кутилмайди* (инкор гап).

Ҳукмга хос инкор одатда тасдиқ гаплар заминидан лингвистик ёки нолингвистик воситалар ёрдамида ҳосил қилинади. Инкор ифодаловчи лингвистик воситалар деганда шу категориянинг формал-грамматик, лексик-грамматик ва просодик воситалар ёрдамида ифодаланиши тушунилади. Ўзбек тилида инкор ифодаловчи формал-грамматик восита кўп эмас, фақат битта (*-ма*). Лекин унинг қўлланиш кўлами жуда кенг.

-ма қўшимчаси ёрдамида тузилган инкор формасидаги гап тасдиқ маъносини ифодалаши мумкин. Бундай ҳолларда инкор ва сўроқ формалари бирлашиб кетади ва гапнинг экспрессивликка бой турлари ҳосил бўлади:

Сенга ёмонликни раво кўргунча очик мазорга кирсам бўлмайдими? (И. Раҳим).

² Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1963, с. 387.

Айрим пайтларда биргина фикрни ифодалаш учун гапнинг тасдиқ ва инкор формалари ишлатилиши мумкин. Улардан бири нейтрал, иккинчиси экспрессив характерда бўлади:

— *Борасанми?*

— *Бораман (Нега бормас эканман!)*. Жавобларнинг биринчиси (яъни *бораман*) оддий информация бўлса, иккинчиси (*нега бормас эканман*) шу мазмуннинг экспрессивлик билан ифодаланишидир.

-*ма* кўрсаткичи гапда якка ҳолда қўлланганда оддий (нейтрал) инкор гаплар ҳосил бўлади. Бу қўшимча бир гап таркибида қўша қўлланиши ҳам мумкин. Унда уч хил ҳолатни кузатамиз.

1. -*ма* кўрсаткичи гапнинг кесими таркибида қўша қўлланганда, кесимдан англашилган маънонинг тасдиқи кучайтирилади: *У бечорани қутқазмай қўймаймиз* (З. Фатхуллин). *Умарали кичик йўғлиничг айтганларини қилмай қўймас эди* (И. Раҳим). *Йўқ, энди у даргоҳдан эси борида этагини йиғиштириб кетмаса бўлмайди* (Т. Пўлат).

2. -*ма* қўшимчаси умуман, гап таркибида қўша қўлланса ва гапнинг кесими *топилмоқ, қолмоқ* каби феъллардан (инкор формада) бўлганда «ҳамма», «ҳар» каби маъноларга эътибор кучайтирилади: *Бу фильми кўрмаган киши қолмади — ҳамма...* (Сўзлашув). *Ёмғир ёлмаган кун бўлмайди — ҳар кун...* *Ахир мен ҳам қидирдим. Изламаган жойим қолмади* (З. Фатхуллин). *Қишлоқда уни мақтамаган одам йўқ эди* (О. Еқубов).

3. Бошқа ҳолларда оддий инкор гаплар ҳосил бўлади (тасдиқ гапга айланмайди): *Уй вазифасини бажармаганлар уйларига кетмасин* (Сўзлашув).

Бундай қўлланишда аниқловчили бирикмалар уюшиб келиши мумкин. Шундай ҳолларда ҳам -*ма* кўрсаткичи неча марта қўлланганлигидан қатъи назар, иккита каби ўқилади: *Шуни билиш учун бормаган жойимиз, маслаҳатлашмаган кишимиз қолмади*. Сабаб, патижа муносабатларидаги гаплар -*ма* ёрдамда инкор формада қўлланганда доим экспрессивлик акс этади. Бундай гаплар ўзига хос интонация билан ҳам ажралиб туради: *Ҳожи ака йлмади биз қутулмадик* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий). -*гунча* формаси иштирокида тузилган гапларда -*ма* қўшимчасининг қўша қўлланиши ўзига хос хусусият касб этади. Бунда шарт-истак каби маънолар таъкидланади: *Афанди айтиб бермагунингизча тинчимайсиз* («Гунча»). -*магунча* формаси иштирок этган конструкцияларда гапнинг кесими, албатта, инкор формада бўлади. Бу

унинг характерли хусусиятидир. Бундай қўлланишда *ми* кўрсаткичининг вазифаси инкор ифодалашгина бўлмай, маълум стилистик функция учун ҳам хизмат қилишдир. Қуйидаги мисолни қиёс қилайлик: *Ҳақ йўлига қарор топмагунча курашамиз...* (И. Раҳим). Кўрсатилган гапнинг мазмуни: Курашимиз ҳақ йўлига қарор топгунча давом этади, яъни ҳақ йўлига қарор топгунча курашамиз. Бинобарин, юқоридаги гап аслида энг сўнгги формада (*-магунча эмас, -гунча* формасида) тузилиши лозим эди. Шу гапнинг юқоридагича (*-магунча*) тузилиши ҳатто мантиқан тўғри эмас. Лекин маълум стилистик талаб гапнинг шундай қурилишига имкон беради. Хуллас, гапнинг *-магунча* формаси ёрдамида тузилиши оддий пайт маъносини ифодалаш учун эмас, шарт-пайт маъносини кучайтириш учун хизмат қилади. Қуйидаги мисолда бу ҳолни яна ҳам аниқроқ сезини мумкин: *Боргунингча кетмайман* (оддий пайт муносабати) — *Бормагунингча кетмайман* (шарт-пайт муносабати алоҳида таъкидланган, кучайтирилган).

Хуллас, *-гунча* билан *-магунча* формаларининг фарқи тасдиқ ёки инкор билдиришдангина бўлмай, улар маълум стилистик ўзгаликларга ҳам эга. Тасдиқ ва инкор формалардаги семантик ўзгаликларни равишдошнинг бошқа турларида ҳам кўриш мумкин: *-гач* — пайт маъносини, *-магач* эса сабаб маъносини билдиради; *-иб* белги, ҳолат маъносини, *-май* эса пайт маъносини таъкидлаши мумкин. Мақсад равишдошларида инкор форма қўлланмайди//ўқигани-ўқимагани. Мисоллар: *Улар келгач, биз кетдик* (пайт). *Улар келмагач, биз кетдик* (сабаб). *Тонг отиб, ҳамма ишга жўнади* (тарз) — *тонг отмай, ҳамма ишга жўнади* (пайт — таъкид).

-ма кўрсаткичи тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими таркибида қўлланганда «...са ҳам..., са-да каби формалар ифодалаган маънони таъкидлаш учун хизмат қилади: *Ким нима деб лақаб қўймасин, Ҳози бу гапларнинг ҳаммасини ҳазил, аксия деб тушунди* (И. Раҳим). *Берди қаяёққа бормасин, Янгичекками, Марғилонгами ёки боғларга саёҳатгами, доим унинг йўли шаршара орқали ўтар эди* (И. Раҳим). *Ҳаётда биз қанақа воқеа ёки ҳодисага дуч келмайлик, уни ижтимоий тажрибаларимизни умумлаштирувчи сўзлар воситасида билиб оламиз, баҳолаймиз, ёки бировга билдирамиз* («Адабиёт назарияси», Тошкент, 1978 йил). *...Хафа бўлма, ўрганасан. Рус тили — иккинчи она тилинг. Қандай қийин бўлмасин, ўрганиш керак* (З. Фатхуллин).

От (кенг маънода) + у ёқда турсин моделида тузилган конструкциялар кескин инкор маъносини ифодалайди ва шу билан бирга ўзидан кейин келадиган гапнинг ҳам инкор формада ва инкор маънода бўлишига ишора бўлади: *Мирза-чи! У бу ишларга аралашши у ёқда турсин, бирортасини тушунмайди ҳам* (А. Мухтор).

Бундай конструкциялар «йўқ»лик (мавжуд эмаслик) маъносини таъкид билан ифодалаш учун ҳам хизмат қилади: *Овқат у ёқда турсин, чой ҳам топилмайди, бу пайтда* (Сўзлашув).

У ёқда турсин формаси иштирок этган конструкция сифатдош бошқарган аниқловчи таркибида ҳам қўлланиши мумкин. Бунинг сабаби ўз-ўзидан маълум: Сифатдош феъл формаси бўлганидан бошқа бўлакларни бошқариб кела олади. Мисол: *Маҳкам ака гапига жавоб олиш у ёқда турсин, қайрилиб ҳам қарамаётган чолнинг нимага хуноб бўлаётганига тушунолмас эди* (Р. Файзий).

Сўзлашув нутқида у ёқда турсин ўрнида тугул сўзи ишлатилиши мумкин: *Йў-йўқ,— деди Меҳриниса,— кўриш тугул, эшитган ҳам эмасман* (Р. Файзий).

Шарт феълнинг тасдиқ ва инкор формалари, ҳам сўзининг кетма-кетлиги тартибида тузилган конструкциялар қатъий тасдиқ маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: *Бугун борсам ҳам бораман, бормасам ҳам бораман* (Сўзлашув). *У ашула айтганда эрмаган ҳам эрийди, эриган ҳам эрийди* (С. Зуннунова). Сифатдош + бўлмоқ феълнинг инкор формаси тахмин маъносидаги тасдиқни келтириб чиқаради. Бундай пайтда гап таркибида кўпинча тағин, яна каби сўзлар қатнашади: *Шошма, шошма, ўша чол молларни машинага ортиб яна қайтариб келишди, деган эди. Ҳамроалиев шу молларни «қизил карвон» қилган бўлмасин...* (Т. Пўлат). *Борақол, меҳмонлар кутиб қолган бўлмасин тағин* (Сўзлашув).

Буйруқ гапларнинг инкор формаси фақат -ма формаси ёрдамида ҳосил қилинади. Инкорнинг бошқа воситалари буйруқ гап таркибида иштирок этмайди.

Инкорнинг лексик-грамматик усулда ифодаланиши деганда шу маънонинг *йўқ, эмас, на* сўзлари ёрдамида акс эттирилиши тушунилади.

Йўқ сўзи бор сўзининг антоними сифатида нарса-предметнинг мавжуд эмаслигини, ҳа сўзининг антоними сифатида рад — инкор маъносини, сифатдош (ган) + эгалик қўшимчаси шаклидаги конструкция билан ишла-

шлянда эса иш-ҳаракатнинг юзага чиқмаганини ифодалайди.

Йўқ сўзи диалогик нутқда *ҳа* сўзининг антоними сифатида кучли инкор маъносини ифодалаш учун хизмат қилади. Сўзловчининг буйруқ тарзидаги саволига нисбатан бериладиган *йўқ* жавоби яна инкор гап билан қўша қўлланиб, суҳбатдошнинг фикри қатъий рад этилади. Бунда икки ҳолат кўзга ташланади.

Биринчиси:

— *Борасан!*

— *Йўқ, бормайман!* *Йўқ* сўзи — бориш ҳаракатининг инкори, кейинги гап (бормайман) шу инкорнинг тасдиқи.

Натижа: кучли инкор

Иккинчиси:

— *Бормайсанми?*

— *Ҳа, бормайман.*— *Ҳа* сўзи бормасликнинг тасдиқи, яъни инкор, кейинги гап (бормайман) эса ана шу инкорнинг тасдиқи натижа — кучли инкор.

Инкор маъносини таъкидлаш учун баъзан *-(и)б ёки -ма + й* формали равишдош + бўлмоқ феълидан тузилган конструкциялар ҳам қўлланади. Мисол: *Йўқ. Қўйиб бўлман* (қўймайман), *кетиб бўлсан* (кетмайсан).

Йўқ сўзи бор сўзининг антоними сифатида *-дач бошқа, -дан ортиқ -дан яхши, -дан кучли* каби чоғиштирувчи воситалар иштирок этган гапнинг кесими вази-фасида қўлланганда бирор воқеа-ҳодиса, нарса, белгининг энг юқори даражаси алоҳида таъкидланади. Мисоллар: *Гўё дучёда ундан бойроқ, ундан бахтлироқ қиз йўқ эди* (Мирмуҳсин). *Мунисхоннинг назарида бундан ортиқ қийноқ йўқ* (С. Зуннуова). *Шоир киши учун гулдурас қарсақлардан буюкроқ мукофот йўқ* (Мирмуҳсин). *Озодликда юришдан афзал ҳеч нарса йўқ дунёда* (Мирмуҳсин).

Йўқ сўзи *-ма* формаси билан қўша қўлланиб, «ҳамма», «барча» деган тушунчанинг кучайиши учун хизмат қилади. Бундан ташқари, *йўқ* сўзи «*ўқимаган*» сўзидаги инкор маънони йўқотиб, умумий тасдиқ маъносини келтириб чиқаради: *Ўқимаган китоби йўқ, қизиқмаган нарсаси йўқ* (Телекўрсатув). *Йўқ* сўзи эмас билан қўша қўлланиб, бор сўзи ифодалайдиган маънони экспрессивлик билан (камтарлик ёки кесатиш) ифодалайди. Мисол: *Менда ҳам ақл йўқ эмас* (Сўзлашув). Лекин бундай қўлланишнинг чек-чегараси бор: *Бу фикрингизда ҳам жон йўқ эмас, бойвачча* (Ойбек) гапида қандайдир

ғализлик кўзга ташланади. Бу ўринда автор персонажнинг тингловчига нисбатан ўта ҳурмат билан муомала қилмоқчи бўлган. Лекин ўша мақсад чиқмай қолган. Бу ўринда *жоч бор* тарзида қўллангани маъқул. *Йўқ* сўзи ҳам *у ёқда турсин, туғул* конструкциялари иштирок этган гапнинг кесими вазифасида келади ва юқорида кўрсатилган (-ма нинг қўлланишидаги каби) маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади.

Ҳазилакам, озмунча, чакан, ...-дай ҳам каби элементлар қатнашган гапларда *йўқ* сўзи сифатдош билан бирга кесим вазифасида келганда, воқеа-ҳодисанинг юқори даражада содир бўлгани ифодаланади: *Сен учун ҳазилакам гап эшитганим йўқ* (Сўзлашув). *Катта очилган оғзига кафтининг тескарисини тутиб узун ҳомуза тортди,— ўзимам озмунча юк орттирганим йўқ, қоқичдиқ,— у юзидаги кўмирларни териб жомга ташлади* (Р. Файзий). Кўрсатилган элементлар шу маънода фақат инкор гаплар таркибида қатнашади. Бундай қўлланиш асосан сўзлашув нутқида хос.

Йўқ сўзи эгаси ҳаракат номи билан ифодаланган гапнинг кесими бўлиб келганда инкор мазмуни алоҳида таъкидланади. *Хўп, ада, хотиржам бўлинг, душманни енгмагунча, уйга қайтиш йўқ* (Р. Файзий). Нутқда *йўқ* сўзи ўрнида қўлланидиган баъзи бир штамп жумлалар ҳам борки, улар иштирокида тузилган гапларда экспрессивлик яна ҳам кучли бўлади: *Сира тушунмасдим. Тушунтирадиган мард ҳали онасиничг қорнида ётибди* (Азиз Несин).

Йўқ сўзи шахс-сон — кесимлик аффикси ва -роқ қўшимчаси билан қўлланиб, бирор иш-ҳаракатни бажаришга қодир эмаслик каби маънони экспрессивлик билан ифодалайди: *Ош қилишга йўқроқманда* (Сўзлашув). Бу сўзнинг антоними (бор сўзи) эса шахс-сон қўшимчаси билан қўлланиб, суҳбатдошининг ёки ўзга шахснинг бирор хусусиятига, умуман, ижобий фазилатига қойил қолиш каби маънони бўрттириш учун хизмат қилади: *Сенинг мана шунчақа мардлигингга борманда* (Сўзлашув). *Йўқ* сўзи кесим сифатида -диган қўшимчали сифатдош томонидан аниқланган эга билан қўлланиб, алоҳида стилистик фигураларни ҳосил қилади ва воқеа-ҳодисанинг қатъий инкор маъносини ифодалайди:—...*айт ўша азроилчегга, ўладиган бувим йўқ, де* (О. Қўчқоров). *Шошма, аяси, олдин ҳамма статьяси тўғри келадиган йигит чиқсин! Унақа дуч келадиганга берадиган қизим йўқ* (О. Ёқубов). *Отгани ўқи йўқ,*

кўргани кўзи йўқ. Сенга сотадиган молим йўқ (Сўзлашув).

Эмас сўзи одатда сифатдош, равишдош, от, сифат ва равишларга қўшилиб, ўшалардан англашилган маънони инкор этади: *Уқиган эмас, кўриб эмас, қишлоқ эмас, катта эмас, кўп эмас* каби. Шунингдек, тасдиқ ва инкор гапларни ўзаро боғлаб фикрнинг ихчам ифодаланиши учун хизмат қилади. *Сен эмас, мен бораман* (сен бормайсан, мен бораман). Бундай қўлланишда гаплардан бири алоҳида таъкидланади. Улардан қайси бирининг таъкидланиши интонация ва ситуацияга боғлиқ. Худди мана шу макетда тузилган, лекин кесими инкор формада келган гапларда бутун гапдан англашилган мазмун кучли тарзда инкор этилади: *Бунга сен эмас, отанг ҳам эришолмаган* (Сўзлашув).

Эмас сўзи *-дан бошқа* (ўзга) каби конструкцияли гапнинг кесими составида келса, «ўзгинаси», «нақд ўзи» деган маъно кучайтирилади: *Аниқроғи, -дан қўшимчасини олган от (кенг маънода)ни кучли даражада таъкидлайди. Макаров... бундай зарарли кишиларни, ўрнига одам йўқ деб сақлаб туриш сиёсий кўрликдан бошқа нарса эмас* (З. Фатхуллин). *Бу кўзбўямачиликдан бошқа гап эмас* (З. Фатхуллин). *Элбой, Сизнинг бу чиқиндисиз шундай мўътабар кишимизга ишонмаслик, тўғриси айтганда, қуруқ тухматдан бошқа нарса эмас* (З. Фатхуллин).

Эмас сўзи нимани (қандай маънони) инкор этаётгани унинг қандай сўзлар қуршовида қўлланишига, у қатнашган синтактик конструкцияга боғлиқ. Масалан, қуйидаги гапда *эмас* сўзи *мен* сўзини инкор этаётгандек туюлади. Лекин гапни чуқурроқ таҳлил қилинса, субъектнинг битта эмаслиги таъкидланаётгани аниқланади: *Бир мен эмас, кўпчилик бош қотиряпти-ю, жараён қийин кетяпти* («Ёшлик»). Бу гапда *мен бош қотирмадим*, деган маъно эмас, *мен ҳам, бошқалар ҳам бош қотиряпти*, деган маъно ифодаланган. Қуйидаги мисолда яна бошқача ҳолни кўрамиз: *Тўғрими! Хўш, бир эмас, икки марта айланса-чи* («Ёшлик»).

На сўзи инкор ифодаловчи бошқа воситалардан кескин фарқ қилади. Унинг асосий фарқи шундаки, бошқа инкор формалари қўша қўлланганда тасдиқ маъноси келиб чиқади (бормай қолмайман, вақтим... йўқ эмас каби). Лекин *на* сўзи бир гап таркибида неча марта қўлланишидан қатъи назар, инкор маъноси сақланади. Ҳатто *на* сўзи иштирок этган гапнинг кесими инкор

формада ҳам, тасдиқ формада ҳам қўлланаверади: *На ўқимайди, на ишламайди — На ўқийди, на ишлайди.* Кейинги ҳолатда инкор маъноси алоҳида таъкидланган бўлади: *Аравада олиб кетишгандир деб ўйловдик. Қизиғи шундаки, на ғилдиракнинг, на туёқнинг изи бор* (И. Раҳим).

На боғловчиси нутқда жуда кенг кўламда қўлланади: гапнинг эгаси ҳам, кесими ҳам, иккинчи даражали бўлаклари ҳам шу боғловчи ёрдамида алоқага киришади ва уюшиқ бўлакларни ёки боғланган қўшма гапларни юзага келтиради. Мисоллар: Энди унинг кўзига на Комил кўринади, на юмма-юмма йиғлаётган Хосият хола ва на ранги оқариб кетган Татьяна (И. Раҳим). *На Ботирнинг сигнали эшитилади, на машинанинг чироғи кўринади* (И. Раҳим). *Бу Комил на каттачинг гапига киради, на кичикнинг* (И. Раҳим).

На сўзи яна шу хусусияти билан характерланадики, бошқа инкор воситалари ўрни билан сўзловчининг нейтрал муносабатини кўрсата олгани ҳолда, бу сўз доим ниманидир таъкидлайди. Кўп ўринда ҳам юкламасининг вазифасини бажаради. Мисоллар:

*На хотин, на фарзанд кўрмаган,
Ҳаётнинг завқини сурмаган... (Уйғун).*

На боғловчиси қўлланишда жуда универсал бўлиб, шеърятда бадиний тасвирийликни кучайтиришда ҳам қулай воситадир:

*На кўкнинг фанори ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,
На уфқ ўрамай ёқут зар,
На булут силкитмай олтин пар
Тонг кулмасдан бурун турарди (Уйғун).*

Бу парчада такрорийликни, ажойиб тасвирийликни, ҳар бир фикрни алоҳида таъкидлашни кўрамыз. Бинобарин, бу ўринда авторнинг ўз фикрига бўлган муносабати универсал тарзда мужассамлашган.

На боғловчи инкорга ишора бўлувчи, инкор маъносини кучайтирувчи бошқа воситалар (ҳеч, мутлақо, одам бўлиб каби) билан ҳеч қачон бирга қўлланмайди.

На боғловчиси ёрдамида тузилган уюшиб келган бўлакларда ҳеч ким, ҳеч нарса каби умумлаштирувчи сўз иштирок этган бўлса, гапнинг кесими, албатта, инкор формада бўлади. Чунки кўрсатилган умумлаштирувчи сўзлар кесимнинг тасдиқ формасида келишига йўл қўймайди: Жуда тўғри. Эзгу умр йўлидаги излар-

ни на қор, на бўрон, на шамол — хуллас ҳеч нарса кў-
молмайди (Т. Аҳмедов). Шу гапдан агар «ҳеч нарса»
сўзи чиқариб ташланса, гапнинг кесими тасдиқ формада
келиши мумкин. «Ҳеч нарса»нинг чиқарилиши нати-
жасида бу гапда «хуллас»га ҳам ўрин қолмайди.

Иа боғловчиси ёрдамида тузилган гапларда ҳамма
вақт инкор маъноси таъкидланади. Ундай гапларнинг
нейтрал варианты эса инкор ифодаловчи бошқа восита-
лар ёрдамида бериллади.

Ухшатиш маъносини ифодаловчи воситалар (гўё,
дай, -дек каби) ҳам баъзан инкор маъносини англати-
ши мумкин (махсус конструкцияларда): *Мақтанавера-
ди, гўё ҳамма нарса тайёр, ҳамма ишлари жойида*
(ирония билан инкор). *Худди мен биладигандай мендан*
сўрайди (Сўзлашув).

Инкор ифодаловчи махсус воситалардан ташқари
инкорга ишора бўлувчи воситалар ҳам бор. Улар қат-
нашган гаплар инкор мазмунида на формасида бўлади.

Ҳеч сўзи бевосита инкор ифодаламаса ҳам инкор
маъноси, айниқса инкор ифодаловчи воситалар билан
узвий боғлиқ. Ҳеч сўзи инкор формасидаги кесим би-
лан қўлланади. Уни инкор ифодаловчи форма деб ҳи-
собласак, гапда инкор формаси қўша қўлланган бўлиб
чиқади. Инкорнинг қўша қўлланиши эса кучли тасдиқ-
ни келтириб чиқариши лозим. Бу қўлланишда эса тас-
диқ келиб чиқмайди. Демак, ҳеч сўзи бевосита инкорни
оширмайди.

Ҳаргиз, асло, сира, мутлақо сўзлари гапда иш-ҳара-
кат ёки ҳолат билан боғланиб, инкор ҳоли вазифасида
келади ва ўзи боғланган сўздан англашилган инкорни
қатъий таъкидлайди. Кўрсатилган сўзлар ҳар вақт ин-
кор гап таркибида қўлланади ва ҳеч сўзида бўлганидек
инкорга ишора бўлиб хизмат қилади. Мисоллар: *Қо-
дирхўжанинг ҳам, Туробжоннинг ҳам ҳозирги ҳолатини*
кўрган киши бирини бир неча соатдан кейин фронтга
жўнайдиغان, бирини иши бошидан ошиб ётган, яккаю-
ягона қизини фронтга жўнатаётган одамга сира ўхша-
толмасди (Р. Файзий).

Нотанти йўлдошга бўлма ҳеч муҳтож,

Ҳаргиз илтимосга кунинг қолмасин (А. Орипов).

Булардан *мутлақо* сўзи баъзан тасдиқ гап тарки-
бида ҳам қатнашади. Бундай ҳолда у тасдиқ маъноси-
ни таъкидлаш учун хизмат қилади: *Фикрингиз мутлақо*
тўғри (Сўзлашув).

Отлиққа (ҳам), тариқча (ҳам), бирор марта (ҳам) кабилар ҳам асосан инкор гап таркибида қатнашади ва миқдор, даража кабилар ортиқ даражада инкор этилади: Унинг бу ишларга тариқча ҳам алоқаси йўқ (Сўзлашув).

Умри(м)да, шу ёшга кириб, дунёда, дунёга келиб, икки дунёда, бола бўлиб, кўчага чиқиб, одам бўлиб каби лексик бирликлар инкор гап таркибида келиб, кескин инкорга ишора хизматни бажаради. Мисоллар: Умримда шундай чиройли қизни кўрмаган эдим («Олтин олма»). Дунёда пода боқмабсиз, оламга келмабсиз. Умримда шу ишни қилмаган эдим, шу сафар қилдим, сўйлоғим (О. Ёқубов). Севар икки дунёда ҳам сенга тегмайди (З. Фатхуллин).

Бундай қўлланишларнинг яна бошқача кўриниши ҳам борки, унда маълум бир сўз такрор қўлланиб бўлмоқ феъли билан биргаликда қатъий инкорга ишора бўлади: *Куйган ёр куйган ёр бўлиб, ҳали бунақа сайилни-ю, бунақа маросимни кўрмаган эди (Саид Аҳмад).*

Ҳазилакам, озмунча, чакана каби сўзлар ҳам инкор гап таркибида қўлланиб, тасдиқ маъносидagi фикрни кучайтириш учун хизмат қилади: Ҳазилакам обод эмас бу жойлар (Сўзлашув). Ушанда озмунча қон ютмадим, бошимга не-не хаёллар келмади (Ч. Айтматов). Озмунча меҳнат сарф қилмадик бу жойларни бунёд этиш учун (Сўзлашув). Сенинг ишинг озмунча исбот талаб этмайди (Ж. Абдуллахонов).

Риторик сўроқ гапларда бундай гапнинг кесими тасдиқ формада келади: *Халқ озмунча қора кунларни бошдан кечирдими! (Ч. Айтматов).*

Риторик сўроқ гапларда гапнинг инкор формаси орқали кучли тасдиқ маъноси, аксинча тасдиқ формалари орқали кучли инкор маънолари ифодаланади. Бундай гапларда сўзловчининг ёки ўзга шахснинг руҳий ҳолати ўта таъсирчанлик билан тасвир этилади³.

Кошки, қани (энди) каби сўзлар билан бошланиб, кесими шарт феъли билан ифодаланган гапларда кесимдан англашилган маъно инкор этилади, орзу-истак ва шу кабилар кучли эмоция билан ифодаланади: Шунча ялиниб ёлворишади, шунча қўл кўтариб дўқ уришади, қани энди унга таъсир қилса (А. Несин). Уйғотавераман, уйғотавераман, жаврайвериб, жаврайвериб жағим тушади. Қани турса (Р. Файзий). Менку майли-я, Ориф

³ Қаранг: Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Тошкент, 1983, 58—69-бетлар.

отанг билан бирга борган эдик, қани энди эркак одамнинг, андишасини қилса, қочаверадилар оқсоқол ақалли эркак одамнинг андишасини қилмади-я (Р. Файзий). Чўмилтириб бўлиб, мундоқ кийинтираман дейманки, қани энди бунга лойиқ бирон нарса бўлса (Р. Файзий). Энди менинг кўзларим сени, ёруғликни, ҳеч кимни кўрмайди. Кошки биттаси омон қолсайди (Т. Аҳмедов).

Кошки сўзи ҳали рўёбга чиқмаган орзу-истакнинг амалга ошириш истаги, айрим ҳолларда афсусланиш, тилак, муҳтожлик каби маъноларни англатади. Шарт феъли ва экан сўзлари иштирокида тузилган конструкциялар ҳам ниманидир инкор этади ва норозилик, орзу-истак каби маъноларни ифодалайди:

— Қизларнинг ихтиёри ўзида бўлса экан.

— Ихтиёримни бермайман десангиз уни ҳеч ким сиздан ололмайди (С. Зуннунова).

Зинҳор сўзи одатда буйруқ гап таркибида қўлланади, буйруқ маъносини таъкидлаш учун хизмат қилади. Бундай гаплар кўпинча инкор формада бўлиб, унда ана шу инкор-буйруқ маъноси кучайтирилади: *Зинҳор-базинҳор, мажбур қила кўрманг. Тушунтиринг* (Р. Файзий). *Аммо мени ожиз деб ўйламанг. Зинҳор ундай деб ўйламанг* (Т. Аҳмедов). *Бундан буён нима топсак ярмиси сизники, зинҳор-базинҳор, бировга айтманг* («Олтин олма»).

Инкор ифодаловчи воситалардан ташқари, яна бир қатор нутқий воситалар ҳам борки, улар орқали иш-ҳаракат, нарса, белги кабилар қатъий инкор этилади. Бундай қўлланишда ҳам тил бирликлари иштирок этади, албатта. Лекин бундай ўринда нутқ алоҳида аҳамият касб этади.

Равишдош + **бўпти** (бўпсан) феълидан тузилган конструкциялар ўрни билан кучли инкор маъносини ифодалайди. Унинг тасдиқ ёки инкор маънода эканлиги нутқ характериға, вазият (обстановка)ға боғлиқ. Масалан, *ёзиб бўпти* гапи ёзиш ишини тугатганлик маъносини ёки ёзмайди (ёзаолмайди) деган маънони ифодалаши мумкин. Кейинги маънода қўлланганда тасдиқ форма орқали кучли инкор маъноси ифодаланади. Мисоллар: *Баҳодир қандай одамохун йигит эди. Дунёга бир келди-ю, бир кетди. Ундай кишиларнинг янгидан яратилиши қийин. Сен энди ундай кувёвни топиб бўпсан* (И. Раҳим). *Шу аҳволнинг билан бу ернинг ҳокими бўлмоқчимисан? Бўлиб бўпсан* (З. Фатхуллин). *Мени қурилишдан осонликча кетказиб бўпсан* (Ж. Абдулла-

хонов). *Йўқ! Қўйиб бўлман! Кетиб бўлсан!* (О. Ёқубов).

Равишдош + *кўрмоқ* феълининг буйруқ формасидан тузилган конструкциялар ҳам махсус қўлланганда (нутқда) қатъий инкор маъносини ифодалайди. Бунда кўпинча *-чи* юкламаси бирга қўлланади. Сабаби, бу юкламанинг бир маъноси кесатиш йўли билан инкор этиш бўлиб мана шу хил қўлланишга мос келади: *Буллар чорвадорнинг маҳсулотли. Подачисиз яшаб кўр-чи!* (И. Раҳим). *Бир томондан, аянинг ўрнида... Кўрс бўлмаям кўрсинчи одам* (О. Ёқубов). *...Мен бор сизга ҳеч ким қўл теккиза олмайди. Тегизиб кўрсин-чи!* (З. Фатхуллин). Бундай конструкцияда кесимнинг биринчи компоненти тасдиқ ёки инкор формада қўлланиши мумкин. Тасдиқ формада келганда, умумий маъно инкор бўлиб, инкор формада қўлланса, тасдиқ маъноси кучайтиради: *Мана отин ҳам гувоҳ бўладилар. Қайтарма қилдирамиз. Қани, бўйнига олмай кўрсинчи!* (Ҳ. Ҳошимов). Айрим лексикализациялашган бирикма, ибора ва штамп нутқ бирликлари борки, улар қатъий инкор гапни ҳосил қилади.

Амри маҳол сўзи эгаси ҳаракат номи билан ифодаланган гапда кесим вазифасида қўлланиб, жуда ҳам қийин ёки умуман, мумкин эмас, деган маънони кучайтиради: *Бирор нарса сўраб жавоб олиш ҳам амри маҳол. Мана шунча юриб трамвайга ўтиришди ҳамки, чурқ этмайди* (Р. Файзий).

Чурқ этмаслик, ғинг демаслик, лом-мим демаслик каби лексик birlikлар фақат инкор формадагина қўлланади ва гапирмаслик тушунчасини таъкидлаб, бўрттириб ифодалайди. Булардан *чурқ этмаслик* умуман, овоз чиқармаслик, *ғинг демаслик* эса суҳбатдошнинг гапига жавоб қилмаслик, *гап қайтармаслик, лом-мим демаслик* бўлса ҳеч нарса гапирмаслик каби маъноларни ифодалайди: *Залда ҳеч ким чурқ этмайди* (Сўзлашув).

Офтобни сояга келтирмай, тил тортмай, етти ухлаб туш(и)га кирмаслик, кечани-кеча кундузни-кундуз демай каби штамп нутқ birlikлари ҳам доим инкор формада қўлланади ва экспрессивлик учун хизмат қилади. Мисоллар: *Подшо ўша заҳотиёқ тил тортмай ўлибди* («Олтин олма»). *Қиз кечани-кеча, кундузни-кундуз демай биёбонларда етти йил сарсон-саргардонликда юрибди* («Олтин олма»). *Бугун кимнинг ажали етди, офтобни сояга келтирмай бош кесарман...* («Олтин олма»). *Бу касал бундай оғир фожиага олиб келади деган ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди* (О. Ёқубов).

Нутқда ҳар қандай тасдиқ формасидаги гап инкор билдириши ва аксинча инкор гаплар тасдиқ билдириши, айни пайтда экспрессивлик ифодалашни мумкин. Бу ҳол сўзловчининг кайфияти, суҳбатдошга бўлган муносабати, ситуация ва контекстга боғлиқ. Мисоллар: *Сенга кўзим учиб турувди. У ерларни елкаминг чуқури кўрсин* (З. Фатхуллин). *Энди ярамизга туз сепмаган сен қолувдинг* (З. Фатхуллин).

Бундай гаплар ўзига хос интонацияга ҳам эга бўлади, албатта. Лекин бундай маъноларни фақат интонациянинг ўзига юклаб ҳам бўлмайди. Яна мисоллар: *Тайёрлаб турибман, оласан* (йўқ маъносида). *Кетасан! Ҳа, шошилмай кетасан!* (Сўзлашув). Бу хил гапларда интонациянинг роли каттадир. Инкор қилишнинг яна айрим усуллари борки, улар нутқда деярли штамп ҳолига келиб қолган ва сўзловчининг суҳбатдошига ғазаб билан қиладиган муомаласини билдиради. Мисоллар:

— *Қаёққа?*

— *Очиқ мозорга!*— *Аммам ҳаммасига ойим айбдордек пичинг қилди* (У. Ҳошимов).

— *Укангиз эшитмай қўя қолсинлар... топилиб қолар.*

— *Гўрни топилади!*— *Аммам ғолибона уй томон юрди* (У. Ҳошимов).

Юқоридагилардан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

-*ма* қўшимчаси инкор ифодаловчи энг актив ва кенг кўламли восита бўлиб, нутқда ўзи ҳам бошқа инкор воситалари билан ҳам қўша қўллана олади. Риторик ва буйруқ сўроқ гапларда яқка қўлланиб, тасдиқ формадаги гапда инкор, инкор формали гапда тасдиқ маъносини кучайтиради. Шунингдек, гапнинг кесими таркибида қўша қўлланиб фикрнинг таъсирчанлигини оширади. Бошқа ҳолларда нейтрал инкор гапларни ҳосил қилади.

-*ма* қўшимчаси эргаш гап кесими таркибида, махсус синтактик конструкцияларда қўлланиб турли маъно отенкаларини юзага келтиради.

Инкорни юзага келтирувчи воситаларга хос хусусиятлари билан фарқланиб туради. *У эшитмаган. -у эшитгани эмас -у эшитгани йўқ* гапларини қиёсласак айнан бир хил гаплардаги маъно ўзгалиklarини сезиш қийин эмас. *На* сўзини эса шу қаторда (*у на эшитган тарзида*) кўрсатиб бўлмайди. Чунки *у* гапда такрор қўлланувчи боғловчидир.

Илқ сўзи *ҳа* сўзининг антоними сифатида бошқа инкор воситалари билан қўша қўлланмайди. Бу сўз диа-

логик нутқда ўрни билан нейтрал инкорни, ўрни билан кучли — эмоционал инкорни билдиради. Бу восита сўзгап вазифасида келганда кўпинча эмоционаллик-экспрессивлик акс этади: *Йў-ўқ! Чучварани хом санабсиз!* (Сўзлашув).

Йўқ сўзи бор сўзининг антоними сифатида бир гап таркибида *эмас* сўзи билан қўша қўлланиши ва тасдиқ маъносини таъкидлаши мумкин: *Менда ҳам виждон йўқ эмас* («Шарқ юлдузи»).

Йўқ сўзи маълум синтактик конструкцияда *-ма* билан қўша қўлланади ва ҳамма, барча деган маънони таъкидлайди: *Кўрмаган киниси йўқ* (Сўзлашув).

Эмас сўзи инкор ифодаловчи восита сифатида кўп жиҳатдан *ма* қўшимчасига яқин туради. Бу восита асосан нейтрал инкор гапларда қўлланади. Махсус конструкцияларда *-ма* билан қўша қўлланиб, ниманидир таъкидлайди: *Бунга сен эмас, отанг ҳам эришолмаган* (Сўзлашув).

На боғловчиси ҳамма вақт ниманидир инкор этиши, уни таъкидлаши, инкорга ишора бўлувчи ва инкорни кучайтирувчи воситалар билан бирга қўлланмаслиги, уюшиқ бўлакларни боғлаши, ўрни билан ажойиб тасвирий восита сифатида қўлланиши каби бир қатор специфик хусусиятлари билан бошқа инкор ифодаловчи воситалардан фарқ қилади.

Кучли экспрессивлик яратишда инкорга ишора бўлувчи ва уни кучайтирувчи воситалар (ҳеч, мутлақо, сира каби) ва узоқ муддатни ифодаловчи баъзи бир шаблон иборалар (дунёга келиб, кўчага чиқиб, одам бўлиб каби) муҳим роль ўйнайди.

Офтобни сояга келтирмай, етти ухлаб тушига кирмаслик, тил тортмай, кечани кеча, кундузни кундуз демаслик каби нутқ бирликлари доим инкор формада қўлланади ва экспрессивлик учун хизмат қилади.

Маълум шароитда интонация ёрдамида инкор формадаги гаплар тасдиқ маъносини, аксинча, тасдиқ формадаги гаплар инкор маъносини ифодалаши мумкин. Бундай пайтда доим экспрессивлик кучли бўлади.

Хуллас, тасдиқ ва инкор гаплардаги форма ва маъно муносабатларини кўрсатувчи муҳим қонуниятлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Тасдиқ ва инкор формалар акс (тескари) маъно ифодаласа, ҳар вақт экспрессивликка эга бўлади, тўғрироғи, экспрессивлик ифодалаш учун тасдиқ форма ўрнида инкор ёки аксинча инкор форма ўрнида тасдиқ формалар ишлатилади.

2. Гапда инкор форма қўша қўлланса, икки хил ҳолат кузатилади:

1) агар иккинчи инкор (тартиб бўйича) биринчи инкорни инкор этса, тасдиқ маъноси келиб чиқади ва шу маъно кучайтирилади. Оддий тасдиқдан кўра инкорни инкор этиш йўли билан ифодаланган тасдиқда маъно таъсирчан бўлади (Қиёс: бораман — бормай қўймайман).

2) кейинги инкор биринчи инкорга алоқадор бўлмаса гап инкор маъносида қолади. Бундай ҳолатда инкорни инкор этиш бўлмайди.

3) кесимдаги инкор гап учун умумий бўлиб, бошқа бўлакдаги инкор кўпинча хусусий характерда бўлади, аниқроғи кесимдаги инкор форма гапнинг инкор маъносида бўлишига олиб келади, бошқа бўлақлардаги инкор эса гап мазмунига таъсир этмайди.

ҚИЕС МУНОСАБАТЛИ ГАПЛАР

Қиёслаш логик ва логик-грамматик категория бўлиб, инсон ижтимоий фаолиятида, айниқса, объектив оламни ўрганиш жараёнида муҳим ҳодисадир. Қиёслаш ташқи дунёни билишнинг асосий мантиқий усулларида биридир.

Ҳар қандай предмет ва ҳодисани билиш, уни бошқа предметлардан фарқлаш, ўзи каби предметлар билан ўзаро ўхшаш томонларини белгилашдан бошланади¹. Қадим замонлардаёқ философлар қиёслаш билишнинг онасидир, деб бу категорияга алоҳида эътибор берганлар. Ҳақиқатан ҳам ҳар бир нарсанинг ўзига ўхшаш нарсалар билан умумий томони, шу билан бирга, ўзига хос фарқли томонлари бўлади. Шуларни қиёслаш орқали тасаввур қилсак, унинг образи онгимизда аниқроқ ва ёрқинроқ гавдаланади.

Табиат ва жамият ҳодисаларини — нарса, белги ва шу кабиларнинг моҳиятини очишда, ўрганишда қиёслаш муҳим аҳамият касб этади. Нарсалар, белгилар, ҳодисалар орасидаги объектив боғланиш ўзаро ўхшашлик, тафовут ёки қарама-қаршилиқлар мана шу қиёслашнинг маҳсули сифатида аниқланади.

Қиёслашнинг моҳияти бу билан чекланмайди. Нарса, белги, ҳодисаларнинг қай бири афзал, мувофиқ, жоиз, кучли ёки аксинча қай бири номувофиқ, кучсиз эканлигини аниқлаш ҳам қиёслаш натижасида аниқланади.

Тил ва тафаккур бирлиги туфайли қиёслашнинг ўзига хос лингвистик томонлари ҳам бор. У тилда бир қанча оппозицион томонларнинг бирлиги, яъни махсус категория сифатида намоён бўлади.

¹ Қаранг: Кондекев Н. И. Логический словарь. М., 1971, с. 496—499.

Қиёслаш тушунчаси анча кенг маънога эга бўлиб, ўз ичида ўхшатиш, таққослаш (қарама-қарши қўйиш), зидлаш, тенглаштириш каби ҳодисаларни бирлаштиради.

Маълумки, амалиётда қиёслаш, чоғиштириш, таққослаш сўзлари синоним сифатида бир-бирининг ўрнида ишлатилади. Аслида эса улар бир хил ҳодисаларнинг номи эмас. Қиёслаш юқоридагиларнинг ҳаммаси учун умумий бўлиб, қолганлари қиёслаш ҳодисасининг кўринишларидир. «Зидлаш», «таққослаш», «ўхшатиш» каби терминларнинг ўз конкрет маънолари бўлиб, семантик ўзгаришларга эга. Бинобарин, бу терминларнинг ҳар бирини маънодаги фарқини белгилаш ва ҳар бирига алоҳида таъриф бериш жуда муҳим назарий ва катта практик аҳамиятга моликдир.

Умуман, икки нарса, ҳодиса, белги воқеа-ҳодисанинг ўзаро муносабати (нисбатланиши)ни қиёслаш деб билдик ва унга анча кенг маъно юкладик. Таққослаш, ўхшатиш, зидлаш каби ҳодисаларни қиёслашнинг турли кўринишлари деб баҳоладик. Тилда (нутқда) тенглаштириш ҳодисаси ҳам борлиги туфайли ўша ҳодисани ҳам шу қаторга қўшдик. «Чоғиштириш», «солиштириш» сўзларини эса таққослашга синоним ҳисоблаб, уларни бу қаторда баҳоламадик. Хуллас, қиёслаш умумий ном бўлиб, ўхшатиш, таққослаш, зидлаш, тенглаштириш кабилар унинг турли кўринишлари (компонентлари)дир.

Дарҳақиқат, *Само артилган ишшадек тиниқ; Қўл яраси кетар дил яраси кетмас; Юз йил ибодат қилгандан кўра, бир соат фикр юритган афзал; Устодни ранжитмоқ ўз падарини ранжитмоқ билан баробар* каби нутқ ҳодисалари моҳияти ва семантикасига кўра бир хил эмас. Уларнинг биринчисида предмет бошқа предметга ўхшатилади, иккинчисида икки ҳодиса зид муносабатда баҳоланади, учинчисида воқеа-ҳодиса таққосланади, тўртинчисида эса икки ҳодиса ўзаро тенглаштирилади. Кўринадик, келтирилган мисолларнинг ҳаммасида ўзига хос фарқли томонлари мавжуд. Лекин уларнинг ҳаммасида икки нарса, ҳодиса, белги кабилар ўзаро муносабатда олинган бўлади (бири иккинчисига нисбатан баҳоланади).

Ўхшатиш билан тенглаштириш орасида умумийлик бор. Шунинг учун маълум бир грамматик восита ўрни билан ўхшатиш, ўрни билан тенглаштириш ҳосил қилади. *Ҳар эшикда отнинг калласидай қулф* (тенглаштириш), *ишшадек тиниқ осмон* (ўхшатиш). *Баланд сўрилардаги тоқларда ҳар бири отнинг калласидай чарос*

бошлари қора марвариддай товланиб турибди (О. Ёқубов). Бу гапда биринчиси тенглаштириш, иккинчиси эса ўхшатишдир. Лекин шунга қарамай, ўхшатиш ва тенглаштириш тенг ҳодисалар эмас. Улар семантик жиҳатдан жиддий фарқ қилади.

Таққослаш ва зидлаш тушунчалари орасида ҳам яқинлик — боғланиш бор. Уларни бир-бирига яқинлаштирадиган асосий нуқта шуки, ҳар иккисида қиёсланувчи компонентлар ўзаро қарама-қарши қўйилади. Бу иккисининг ўзига хос томонлари шуки, таққослашда воқеа-ҳодиса, белги кабилар (яъни қиёслаш компонентлари) ўзаро қарама-қарши қўйилиб, улардан бири афзал деб баҳоланади. Зидлашда эса компонентлардан бири иккинчисининг мазмунини очиш, бўрттириш учун фон сифатида хизмат қилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қиёслашни умумий тушунча, ўхшатиш, таққослаш, тенглаштириш ва зидлашни қиёслашнинг турли кўринишлари сифатида конкрет тушунча деб баҳолаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Қиёслаш одатда икки хил мақсад заминида яратилади ва тилда ўзига хос усулларда ифода этилади. Уларнинг биринчи хили предмет, белги, ҳодисаларни ўзаро муносабатда кўрсатиб, қай бири афзал, мувофиқ, жоиз эканини бетараф ҳолда (нейтрал муносабат билан) кўрсатиш бўлса, иккинчиси худди мана шу маъноларни бўрттириб, кучайтириб субъектив муносабат асосида ифодалашдир. Мисоллар: *Сеч акам билан тенгсан. Ҳаво булутли бўлади, лекин ёгингарчилик бўлмайди. Отдан баланд, итдан паст. Турсун отасига жуда ўхшайди.* Кўрсатилган мисолларнинг ҳаммаси қиёслаш асосида тузилган (Турли хил усулда қиёсланган). Буларнинг ҳаммасида сўзловчининг воқеликка бетараф (нейтрал) ҳолати акс этган. Қўйидаги мисолларда эса, аксинча, худди шулар каби қиёслашларда сўзловчининг воқеликка субъектив муносабати акс этган. Уларда мақсад эффективлик (эмоционаллик ва экспрессивлик) билан ифода этилган. *Бу бегуноҳга тухмат қилгандан кўра, ўлганим яхши!* (Ҳ. Ҳошимов). *Йўқ, унинг қўлида ўлса ўлардики, лекин севгилисини хор қилмас эди* (О. Ёқубов). *Бундан шафқат тиламоқ аждаҳодан жон тиламоқ билан баробардир* (О. Ёқубов). *Пахта кўз нурумиз, шинам уйларимиз, шўх тўйларимиз... Тут ва садалар нола чеккандай чийиллар эди* (О. Ёқубов). *Худбин ва дилозор кимсанинг ахир оғзи қон йиртқичдан қандай фарқи бор.*

Қиёслаш приёмида экспрессивлик яратилишининг ўзига хос қонун-қоидалари мавжуд. Уларни қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1. Экспрессивликни ҳосил қилиш ва унинг даражасини белгилашда қиёс объектига олинган нарсалар ва уларнинг белгилари (кенг маънода) орасидаги ҳажм — ўлчов жиҳатидан бўлган тафовут муҳим роль ўйнайдн. Шу тафовут қанча катта ва узоқ бўлса, экспрессивлик шунча кучли бўлади. Масалан, *чойнакдай-чойнакдай беҳилар... билан ҳар эшикда отнинг калласидай қулф*. Қиёслашларда чойнак билан беҳи орасидаги тафовутга нисбатан қулф ва отнинг калласи орасидаги тафовут ортиқ, бинобарин, кейинги қиёслашда экспрессивлик даражаси ҳам кучлироқ.

2. Қиёс объектига бир жинс, бир турдаги предметлар олинса, экспрессивлик бўлмайди (экспрессивлик ифодаловчи бошқа воситалар қатнашмаган бўлса). Турли жинсдаги предметлар (масалан, одам билан ҳайвон, парранда ёки бошқа предметлар) ўзаро қиёсланса, экспрессивлик бўлади ва унинг қай даражадаликс этиши бошқа шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлади. *Эркин дадасига ўхшайди* — экспрессивлик йўқ; *Биз-ку оқсоқ қўйга ўхшаб, пешиндан кейин маъраямиз. Ҳўш бу ишга сен нима дейсан...* (О. Ёқубов). Бу гапда одам билан қўй қиёсланган — экспрессивлик бор. Яна мисол: *Отанг қилич деса қиличдек йигит эди, аммо аканг ошпичоқ чиқди* (О. Ёқубов).

3. Қиёс ифодали синтактик конструкциянинг характери ҳам экспрессивликни белгилашда катта роль ўйнайди. Масалан, беҳини чойнакка қиёс қилишда турли даражада экспрессивлик ҳосил қилиш мумкин: *Чойнакдай-чойнакдай беҳиларни кўриб...*, *...беҳилар чойнакдай-чойнакдай. Ҳар беҳиларки, чойнакдай-чойнакдай*. Биринчи конструкцияда «чойнакдай» сўзи аниқловчи вазифасида, иккинчисида у кесим вазифасида келган. Биринчи конструкцияга нисбатан иккинчисида экспрессивлик ортиқ. Қиёсланувчи компонент аниқловчи ёки кесим вазифасида келса, кесим вазифасида келганида экспрессивлик ортиқ бўлади. Чунки кесим гап қурилишида асосий марказлардан биридир. Учинчи конструкцияда гапнинг бошланиш қисми (ҳар беҳиларки) қиёсланувчи предметнинг бирор белгисини ортиқ даражада эканини таърифлашга ишорадир. Ундан кейинги қисм ўша белгини (катталикини) конкретлаштириш учун хизмат қилади. (Ҳар беҳиларки — қандайдир белгининг

ортиқлигига ишора, чойнакдай — катталикининг ифодаси).

4. Қиёслашнинг реал ёки нореал характерда бўлиши. Қиёслаш реал характерда бўлса, экспрессивлик бўлмайди ёки у кучсиз даражада бўлади (образлилик, тасвирийлик бошқа масала). Масалан, боланинг мудрашини тўйган қўзичоққа ўхшатиш реал қиёслашдир, қалбни қайнар булоққа ўхшатиш эса нореал қиёслашдир. Бинобарин, биринчи қиёслашда тасвирийлик бўлса ҳам, экспрессивлик даражаси анча кучсиз. Кейинги қиёслашда эса экспрессивлик анча кучли: *Бола тўйган қўзичоқдай мудраб ўтирарди* (Сўзлашув). *Сизнинг қалбингиз муҳаббат тўла қайнар булоққа ўхшайди. Ичган билан адо бўлмайди* (Ҳ. Тўхтабоев). Қиёслашда нореаллик қанча кучли бўлса, яъни реаллик қанча узоқ бўлса, экспрессивлик даражаси шунча юқори бўлади.

5. Қўлланиладиган қиёсий бирликининг янгилик ёки эскилик бўёғи. Қиёсий birlik қанча янги бўлса ва ўринли ишлатилса, экспрессивлик шунча кучли бўлади. Кўпгина birlikлар борки, бир қолипда ишлатилавериб, шаблон ҳолига келиб қолган ва экспрессивлик даражаси кучсизланган, ҳатто айримларида йўқолган: *Оёғи куйган товукдай югуради* ибораси эски бўлганидан унда экспрессивлик кучсиз.

Кўрсатиб ўтилган критерийлар мутлақо қатъий бўлмай, баъзи бир истисноларга ҳам эга. У истиснолар эса айрим сабаблар билан боғлиқ. Масалан, *Оёғи куйган товукдай югурмоқ* ибораси турли жинсдаги нарсалар, чунончи одам ва товук қиёсланиши жиҳатидан кучли экспрессивликка эга бўлиши лозим эди. Лекин унинг эскилиги ва нутқда кўп қўлланиши уни «сийқалаштириб» юборган — экспрессивлик даражаси сусайган.

Қиёслаш умумий тушунча эканини айтдик. Унинг кўринишлари — ўхшатиш, тенглаштириш, таққослаш, зидлаш каби ҳодисалар ўз индивидуал хусусиятлари билан ажралиб турадилар. Энди ана шу турлар билан бирма-бир танишиб чиқамиз.

Ўхшатиш

Ўхшатиш адабиётшуносликда тасвирий восита сифатида қисқагина изоҳига эга. Унда бу ҳодисага кўчим (троп)ларнинг содда бир тури сифатида қаралади ва қуйидагича таъриф берилади: «Бирор предметнинг маълум бир белгисини бошқа бир предметга солиштиришга ўхшатиш дейилади». Ўз-ўзидан кўрниб турибдики,

бу таъриф мазкур нутқ ҳодисасини тўлалигича баҳолай олмайдн. Чунки ўхшатиш фақат предмет белгилари орасидагина бўлмай, ҳаракат, ҳодиса кабилар орасида ҳам бўлади. Иккинчидан, солиштиришга ўхшатиш дейилади², дейиш мантиқан тўғри эмас (солиштириш — ўхшатиш эмас).

Солиштириш, ўхшатиш каби терминларни маънодош сўзлар сифатида баҳолайдилар. Бу ҳолни юқоридаги таърифларда ва бошқа ўринларда, жумладан, «Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати»да ҳам кўриш мумкин («сравнения» сўзини ўхшатиш, «сравнительный метод»ни қиёсий метод деб таржима қилинган).

Ўхшатиш жуда қадим замонлардан классик адабиётда ва халқ оғзаки ижодида бадий тасвир воситаси сифатида кенг қўлланиб келади. «Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати»да ўхшатишнинг классик адабиётда кенг қўлланган қуйидагича 9 та тури кўрсатилади: ташбеҳи сарех (очиқ ўхшатиш), ташбеҳи маршрут (шартли ўхшатиш), ташбеҳи тафзил (чекиниш йўли билан ўхшатиш), ташбеҳи акс (тескари ўхшатиш), ташбеҳи музмар (яширинган ўхшатиш), ташбеҳи тавсия³ (баробар ўхшатиш), ташбеҳи мусалсал (кетма-кет ўхшатиш), ташбеҳи киноят (киноя йўли билан ўхшатиш), ташбеҳи муъкад (таъкид йўли билан ўхшатиш).

Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъу-с-санойиъ» аса-рида эса ўхшатишнинг 7 хили қайд қилинган. 1. Ташбиҳ-и-мутлақ. 2. Ташбиҳ-и киноят. 3. Ташбиҳ-и маршрут. 4. Ташбиҳ-и-тасвийят. 5. Ташбиҳ-и акс. 6. Ташбиҳ-и-измор. 7. Ташбиҳ-и тафзил. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, ўхшатиш усули бадий восита сифатида қадим замонлардан кенг қўлланиб келинади ва бу ҳодисани махсус ўрганувчилар ҳам бўлган. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ўхшатиш турларидан берилган намуналар ва шарҳлар шуни кўрсатадики, классик шоирлар ва халқ оғзаки ижоди намояндалари тилнинг бадий имкониятларидан моҳирона фойдаланганлар.

Биз ушбу ишда гарчи қайтариқ бўлса-да, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг (Алибек Рустамов таржимаси) китобидан бир неча намуналар келтиришни муносиб кўрдик.

² Зуннунов А., Ҳотамов Н. Адабиёт назариясидан қўланма. Тошкент, 1978, 86-бет.

³ Қаранг: Ваҳид Табризи. Джем и мухтасар. ИВЛ. М., 1959, с. 63.

Ташбиҳ-и мутлақ ўхшатишни ифодаловчи лисоний воситаларнинг қатнашувидаги ўхшатишдир. Шу фикрни тасдиқловчи қуйидаги мисоллар келтирилади: *Менинг сарвим алифдек орқасига кокилини ташлаган, ошиқларнинг қадди ишқ юкидек долдек букилди. Серсув лола ўт каби тошдан ёриб чиқибди, чиндан ҳам, чаман базмидаги учи ёниб турган бир шам кабидир.* Биринчи мисолда ўхшатиш -дек қўшимчаси, иккинчи мисолда эса *каби* кўмакчиси ёрдамида ифода этилган.

Ташбиҳ-и киноят шундан иборатки, сўзловчи бирор предметни ўз кўнглида бошқа бир предметга ўхшатади-ю, ўхшаган нарсани ҳам, ўхшатувчи лисоний воситаларни ҳам қўлламай фақат ўхшатиш нарсанигина айтади. Мисоллар: *Сенинг жамолнинг олдида офтоб жамолсиздур, унинг соф дур билан тўла ёруғ қутичаси йўқ.* Бу мисолда ёрнинг оғиз ва тишлари марварид тўла қутичага ўхшатилади. Лекин унда тиш ва оғиз ҳақида индалмаган. Яъни ўхшаган нарса айтилмай ўхшатишмиш айтилган, холос.

Ташбиҳ-и маршрут шартли ўхшатиш бўлиб, унда икки нарса — ҳодиса, белги бирор шарт асосида ўзаро ўхшатилади. Масалан: *Агар бир холи бўлса, гул менинг дилдоримнинг юзи каби бўлади, агар ўйноқлиги бўлса, нарсис унинг усруқ кўзи каби бўлади.* Ушбу мисолда бир холнинг ва кўзидаги ўйноқиликнинг бўлиши ўхшатишнинг шарти тарзида ифодаланлади.

Ташбиҳ-и тавсиятда икки нарса биргаликда олиниб, у учинчи нарсага ўхшатилади: *Менинг ёшиму сенинг юзинг гул кабидир, менинг ҳолиму сенинг зулфинг сунбул хатидир.*

Ташбиҳ-и акс қарама-қарши ўхшатиш бўлиб, бир нарса иккинчисига ўхшатилади ва ўз навбатида иккинчи нарса биринчисига ўхшатилади. Масалан: *Бўстон осмон кабидир, Осмон бўстон кабидир.*

Ташбиҳ-и тафзилда бир нарса иккинчисига ўхшатилади ва кейин ўхшамаслиги, ундан анча устун эканлиги таъкидланади: *Хатингни мушк деб ўйлаган эдим, бу хато экан, мушкда бу таровату бу яшноқлик қани?! (йўқ).*

Ташбиҳ-и изморда эса бир нарса яширин тарзда бошқасига ўхшатилади ва сўзловчи гўё унга эътибор бермагандек туюлади. Аслида эса авторнинг диққат марказида ўша ўхшатиш нарса туради: *Қонун (чанг) ноласи мендек сенинг юрак излар ўқингандир, бутун ёнига пайқон қадалган бўлгандан кейин нечук нола*

қилмасин. Бунда сўзловчи ўзини пинҳона равишда чанга ўхшатган ва гўё ўзига эътибор бермаган-у, барча эътибори чангадек. Аслида эса ўзининг ҳолатини бўрттириб кўрсатмоқчи бўлган.

Кўринадики, ўхшатиш бадий санъатнинг ажойиб бир намунаси бўлиб, ундан ёзувчи, шоир ва бадий ижод аҳли ўз фикрини ўта таъсирчан, эмоционал тарзда баён этиш учун фойдаланган.

Ўхшатиш усулини қўллаш нарса, белги, воқеаларнинг шунчаки ўхшашлигини кўрсатиб, маълум даражада бадийликка эришишгина эмас, шу билан бирга ўзи тасвирлаётган воқеа, ҳодиса, белгининг муҳим томонларини алоҳида таъкидлаш, унга тингловчи диққатини жалб қилишдир.

Ўхшатиш ўзига хос лингвистик воситалар ёрдамида ва улар иштирокисиз ҳам ҳосил қилинади. Шунга кўра ўхшатишни 2 турга ажратиш мумкин. 1. Воситали ўхшатиш (яъни лисоний воситалар ёрдамида). 2. Воситасиз ўхшатиш (яъни ўхшатиш воситалари иштирокисиз).

Булардан биринчисини очиқ ўхшатиш деб, иккинчисини яширин (пинҳоний, рамзий) ўхшатиш деб аташ мумкин. Очиқ ўхшатиш деганда ўхшатишнинг лисоний воситалар *-дай (-дек)* қўшимчаси, *каби, янглиқ, гўё, худди, мисоли, мисли, бамисоли, сифат каби* кўмакчи ва юкламалар ҳамда *ўз олмоши, ўхшамоқ* феъли ёрдамида ҳосил қилиниши тушунилади. Яширин ўхшатиш эса кўрсатиб ўтилган лисоний воситалар иштирокисиз ҳосил қилинади.

Очиқ ўхшатиш

Очиқ ўхшатиш ҳосил қилувчи энг сермахсул восита *-дек (-дай)* қўшимчасидир. *-дек (-дай)* қўшимчаси грамматик адабиётларда сўз (равиш) ясовчи қўшимча қаторида берилади ва *қушдай, тухумдай, тошдай, тоғдай* каби мисоллар билан тасдиқланади⁴.

-дек (-дай) қўшимчаси ўрни билан равиш, камданкам сифат ясади ва асосан форма — функционал форма ясаш учун хизмат қилади. Мисоллар: *Само артилган шишадек тиниқ, ...дарахтлар нола чеккандай чийиллар... эди* (О. Ёқубов). *Али Қушчи юраги тикан санчилгандай*

⁴ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, Тошкент, 1970, 159-бет; Асқарова М., Қосимова К. Ўзбек тили, Тошкент, 1976, 133-бет.

бешллаб:— Қелгуси авлод тарихга қараб ҳукм юрита- дир, устод,—деди (О. Ёқубов).

Бундан ташқари *-дай (-дек)* қўшимчаси гапда ўх- шатиш муносабатини ҳосил қилади. Мисоллар:

*Улуғ муаллимдан сен олгин ўрнак,
Юлдузлар қуёшдан нурни олгандек (Шухрат).*

Ё товус патларич ёйгандай хиллаб, намоён бўлдингиз айни кутган чоқ (А. Орипов).

-дай (-дек) қўшимчаси асосан от, сифатдош (*-ган, -диган* қўшимчали), кишилиқ, белгилаш, гумон олмош- ларига, баъзан равиш ва сифатларга қўшилади. *-дай (-дек)* қўшимчасини олган сўз ёки конструкция доим белгини билдиради. Бу белги атрибутив, релятив ва предикатив йўл билан ифодаланган бўлади. Бундан ташқари, мазкур қўшимча қўшма гап компонентларини боғлаш учун ҳам хизмат қилади. Мисоллар: *Само ар- тилган шишадек тиниқ* (атрибутив), *дарахтлар дарёдай гувиллар, тут ва садалар нола чеккандай чийиллар эди* (релятив). *Юзлари ойдай, кўзлари кундай* (предика- тив).

*Ўзбек грузинни севмоқ билан шод
Армани Ширинни севгандай Фарҳод («Хат»дан).*

Дори беморни тузатганидек, танқид камчилиқни туза- тади (қўшма гап компонентларини боғламоқда). Булар- нинг ҳаммаси *-дек (-дай)* қўшимчасининг грамматик- семантик хусусиятларидир.

Ўхшатиш аслида бирор мақсад асосида туғилади. *-дек* қўшимчаси ёрдамида тузилган ўхшатиш заминида кўпинча нутқий экспрессивликка эришиш мақсади ётади.

-дай (-дек) қўшимчаси кўп вақт ўзи қўшилган сўз, бирикма ёки оборотни тарз ҳоли вазифасига мослайди ва иш-ҳаракатнинг тарз белгисини кучайтириш учун хизмат қилади. Бу кучайтириш ўша бўлакнинг ўзига алоқадор бўлмай, бутун гапдан англашилган фикрга ҳам алоқадор бўлади. Масалан: *Атакага ташланган солдатларнинг «Ура-ура»си момақалдироқдай янгради* гапида биринчи навбатда тарз белги кучайтирилган, шу билан бирга, иш-ҳаракатнинг ўта кучли даражада со- дир бўлганлиги ифодаланган. Энг муҳими, бу гапнинг мазмунидан сўзловчининг (авторнинг) воқеликка бўл- ган субъектив муносабати — солдатларнинг жангдаги қудратли ҳаракатларига бўлган қувончли кайфияти,

умуман, совет жангчиларига бўлган симпатияси ифо этган. Хуллас, автор бу гапда «кучли янграш» дейиш ўрнига «момақалдироқдай янгради» ноорасини қўллаган экспрессивликка эришган.

-дай қўшимчаси иштирокидаги сўз ва биримликлар экспрессивлик, ҳеч бўлмаганда фикрга аниқлик, образlilik киритиш учун хизмат қилади. Масалан: *Мирзо Улуғбек ҳаёлини қора тумандай чулғаб олган маҳорат йўллардан қутулмоқчи бўлиб...* (О. Ёқубов) гапда экспрессивлик — «чулғаб олиш» ҳаракатининг бўрттирилиши ва сўзловчининг воқеликка бўлган муносабати аниқ ифодасини топган («қора туман»га ўхшатиш бежиз эмас).

Али Қушчи юраги тикон санчилгандай безиллаб... мисолда ҳам, *...ҳаёли қуюндай чарх урар...*, *...юраги чўғ теккандай «жиз» этди* гапларида ҳам экспрессивлик анча кучли.

Айрим ҳолларда ўхшатиш қисқа — лўнда ҳолатда берилиб, экспрессивликка яна ҳам аниқ эришилади. *Шундай қилди бўлдики, Амир Темур қўлида тўнкадай тошни ёғдай кесди* (О. Ёқубов). Экспрессивлик яратишда авторнинг маҳорати муҳим роль ўйнайди. Мана бу мисолни таҳлил қилайлик. *Шаҳзоданинг ранги ўчиб, бежо кўзлари тунги алангадай ялтिलाб кетди.* (О. Ёқубов). Бу гапда кўзнинг ялтиллашини тўғридан-тўғри алангага ўхшатиш ҳам бўларди. Лекин автор бу ўринда тунги алангага ўхшатиб, экспрессивликни яна ҳам оширишга муваффақ бўлган. Чунки аланга тунда кундузгидан бир неча баробар ортиқ ёрқин кўринади. Мана бу мисолда эса авторнинг яна бир бонқа маҳоратини кузатиш мумкин: *Само артилган шишадек тиниқ... туг ва садалар нола чеккандай чийиллар... эди* (О. Ёқубов). Бу гапда жонсиз предметларни нола чекканга ўхшатиш билан биринчидан, жонлантириш яратилган бўлса, иккинчидан ва энг муҳими — Улуғбек салтанатида юз берган нохуш воқеаларга ишора қилинган. Шу йўл билан китобхоннинг психик ҳолатига кучли таъсир кўрсатишга эришилган.

Аччиқ қамчиға ўрганмаган арабий арғумоқ осмонга сакради-ю шамолдай учиб кетди гапида отнинг бирдан тезлик билан югуриб кетиши кучайтирилган бўлса, *Усиз ҳам бетоқат пишқирган оқ бедов сувлиғини чайнаганича бургутдай ер бағирлаб учиб кетди* гапида отнинг тезликда гавдаси ерга яқинлашиб ўзига хос кўриниш билан қилган ҳаракати тасвирланган. Иккинчисида ҳам

тезлик кучайтирилмоқда, лекин улардаги субъектив баҳо бир хил эмас. Қуйидаги гапда ёш боланинг энага бағрига интилишини тойчоққа — унинг онасига томон эркаланиб интилишига ўхшатилса, (*энагаси ...эркалаганида ...ийиб кетиб тойчоқдай унинг бағрига интилар эди* (О. Ёқубов). Мана бу гапда ерга узилиб тушаётган дарахт баргларини ғоят оҳисталик билан тушгани қушнинг назокат билан ерга қўнишига ўхшатилади ...*Узилиб тушаётган япроқлар ...оёқ остига қушдай назокат билан қўнарди.* (О. Ёқубов). *Тўйган қўзичоқдек мудраган бу қирларга, офтобдан эркаланган бу осуда боғларга қараган одам ҳозир бу элда бўрон ва довуллар бўлаётганини тасаввур этолмас, мамлакат осойишта ҳаёт кечираётгандай туюлади* (О. Ёқубов). Бу гапда аввал тинч қирлар мудраганга ўхшатирилган (жонлантириб) мудраган қирлар эса тўйган қўзичоққа ўхшатирилган. Бу гапда «бўрон ва довуллар» бўлаётгани — тахт-тож учун кураш натижасида мамлакатда нотинчлик ҳукм сураётганига ҳам ишора қилинган. Умуман, бу гапда ўхшатишнинг анча мураккаб кўриниши — аралаш ҳолати ҳосил қилинган ва у орқали фикрий экспрессивликка эришилган.

Хуллас, тилда ўхшатиш орқали экспрессивликка эришиш имкониятлари чексиздир. Сўзловчи мана шу имкониятлардан тафаккур доираси, муҳокамаси, ҳукмига яраша фойдаланади. Имкониятлардан ўринли фойдаланилса, айрим мантиқий хатоликлар ҳам сезилмайди ва мўлжалдаги мақсадга эришилаверади. Масалан, *қароргоҳ чўп суқилган ари уясидай гувиллаб қолди* гапда тўполон ҳаракатнинг бошланиши чўп суқилган ари уясига ўхшатирилиши табиий, лекин «қароргоҳ ари уясидай гувиллаб қолди» жумласи мантиқан тўғри эмас, шунга қарамай бу мантиқий хатолик ушбу гапда сезилмайди. (Ари уяси гувилламайди, уя атрофидаги арилар гувиллайди).

Ўхшатиш усулидаги имкониятларнинг кенглигини яна шундай мисолда кўриш мумкин. Бир гап ичида қатнашган *-дай* қўшимчаси бир вақтнинг ўзида ўхшаган нарсага ҳам, ўхшатилмаш нарсага ҳам баҳо бера олади. *Бонунинг ҳусниҳати ҳина қўйилган бармоқларидай назик, гўзал эди* (О. Ёқубов). Бу гапда юзаки қараганда ҳусниҳатнинг гўзал, нафислиги кўрсатилмоқчидек туюлади. Лекин айтилган пайтда авторнинг эътибори ҳина қўйилган бармоқларнинг нафис ва гўзаллигига ҳам қаратилган. Яна мисоллар: *Мавлоно Муҳиддин 45 ёшлар*

чамасидаги қош-кўзлари қизининг қош кўзларидай қоп-қора, оқ сариқдан келган, нозиккина бўйчан бир одам эди (О. Ёқубов). Унинг (кўлнинг) суви ошиқларнинг кўз ёшидай мусаффо қирғоғи қамиш билан қопланган («Қалила ва Димна»).

-дек (-дай) қўшимчаси ўхшатиш ҳосил қилишдаги имкониятлари ғоят кенг. Айрим ҳолларда авторлар китобхонни кулдириш, ўзига хос ҳазил-мутоибалар яратиш мақсадида «ўринсиз, ноқулай» кўринган ўхшатишларни атайлаб қўллайдилар. Мисоллар: *Узиям шоколаддек ширингина қиз экан* (О. Қўчқорбеков). *Бир олайган эдим, оқ қанддай оқариб кетди* (О. Қўчқорбеков). *Бошим хумдонда қизиган ғиштдек қизиб ёрилай деб турибди* (О. Қўчқорбеков). Юқоридаги мисоллар сиртдан қараганда қандайдир ўринсиз, ғализ туюлади. Лекин автор атайлаб ўхшатишни шундай тузиб, бир энгил кулгига сабаб яратишга ҳаракат қилган.

Қуйидаги мисолларда ўхшатишнинг гўзал намуналарини кўриш мумкин. Уларда фақат чиройли ўхшатишнинг ўзи бўлмай, тасвир этилаётган воқеликка нисбатан авторнинг нозик эстетик ва шахсий муносабатлари ҳам акс этади: *Қаршидаги юксак чўққилар ортидан олтин баркашдек ялтилаган тўлин ой кўринмоқда* (О. Ёқубов). *Япроқлар тўкилиб, ҳувиллаб қолган боғ устида ариқ бўйида қулоч очган кекса ёнғоқ тепасида гўё масжид гумбазига қадалган ҳилолдай бир тилим ой ялтиллаб турар, унинг заиф шуъласида боғ аллақандай ғариб туюлар, ялонғоч дарахтлар юпун гадолардай дилдираб қолган эди* (О. Ёқубов). Мана бу гапда предметнинг икки белгиси бир пайтнинг ўзида икки нарсага моҳирона ўхшатишган: *Илгари бу хонадонга тез-тез келиб юрган маҳалда у қўйдай юввош, қизлардай тортинчоқ кўринар, чеҳраси ҳам бошқача, жуда мулойим эди* (О. Ёқубов). Мана бу мисолларда эса авторнинг руҳий ҳолати, воқеликка муносабати алоҳида куч ва дид билан тасвирланган: *Шоирнинг бахти бодом гулидай бемаврид очилди-ю, совуқ урган чечакдай қовжираб қолди* (Ўткир Ҳошимов). Маълумки, бодом одатда эрта баҳорда гуллайди. Салгина ҳарорат пасайиши билан совуқ уриб кетади. Бодомнинг бемаврид очилиши шоирнинг бахтига қиёс қилинган ва бахтнинг кулиб, боқмаганини қовжираган чечакка ўхшатиб тасвирнинг ажойиб бадиийлигига эришилган. Бу ўринда муаллиф шоир ҳаётида юз берган бахтсизликдан

қаттиқ изтироб чекади, айни пайтда китобхонда ҳам қаттиқ ачиниш ҳиссини уйғотади.

-дай (-дек) қўшимчаси шахс билдирувчи сўзларга, жумладан, кишилик олмошларига қўшилганда (кўпроқ I, II шахс) кўп вақт ўша шахснинг мартабаси, улуғворлиги, иззат-эътиборга эга эканлиги таъкидланади: Биллоҳ фақир ҳам оллога шукур қиламанким, сиздай меҳрибон устод ато қилди (О. Ёқубов). Раисдай одам ўзлари шу ишга аралашибдилар (Сўзлашув). Фақиру ҳақир сиздай адолат масканининг шамси зиёси, салтанат тожининг дурру гавҳари, назм илмининг маликул каломи шаънига бир шеър битган эдим. Сиздай таъби назм лозим топсангиз ўқиб берсам.— Сиздай сўз султони лутфан шеър битибдур, нечун лозим топмасмен!— деди. (О. Ёқубов).

Айрим сўз усталари *-дай* қўшимчасидан ўзига хос маҳорат билан фойдаланганлар:

Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек.

Куйган жигари бағри сад пора экан мендек,

(Фурқат).

Бу мисолда шоир оҳунинг аянчли аҳволини ўзига ўхшатиш билан ўзининг оғир аҳволини, бечора эканини бўртириб кўрсатмоқчи бўлади.

Шахс билдирувчи сўзларга қўшилган *-дай (-дек)* қўшимчаси баъзан пичинг, кесатиш, ҳурматсизлик каби маъноларни ҳам ифодалайди. Бу қўшимча орқали улуғворлик, ҳурмат ёки пичинг, ҳурматсизлик каби маъноларнинг ифодаланишида умумий ҳолат, контекст, интонациянинг роли каттадир. Худди маана шу маъно (*-дай* нинг шахс билдирувчи сўзга қўшилгандаги маъноси) шахс билдирувчи сўз олдидан «бутун бошли» бирикмасини келтириш билан ҳам ифода этилади: *Бутун бошли горторғининг мудири, мураса қилмасам бир чўқийди-ю, учиради юборади (Ҳ. Ҳошимов).*

-дай қўшимчаси кўпинча бир ўхшатиш таркибида *худди* сўзи билан бирга қўлланади. Бунда *худди* сўзи *-дай* қўшимчаси воситасида англашилган ўхшатиш маъносини кучайтириш учун хизмат қилади: *Ниҳоят иш вақти тугаб, Меҳри худди пробкадай кўчага отилди (Ҳаким Назир).*

-дай қўшимчаси баъзи бир нисбий сифатларга ва гумон олмошларига ҳам қўшилади. Гумон олмошларига қўшилган *-дай* қўшимчаси ўзи қўшилган сўздан англашилганидек гумон, ноаниқлик каби маъноларни англа-

тади. Сифатга қўшилганда эса интонацияга кўра ўзи қўшилган сўзнинг маъносини таъкидлайди. Мисоллар: *Аъло ҳазратлари кўзлари аллақандай порлаб, товуши ҳаяжондан титраб... кўкда ғуж-ғуж ёнган юлдузларни номма-ном санаб, уларнинг ўрнини тушунтирар эди* (О. Ёқубов).

-дай (-дек) қўшимчасидан кейин баъзан эркалаш — суйиш каби маънолар ифодаловчи қўшимчалар қўлланиши мумкин. Унда экспрессивлик яна ҳам кучли бўлади: *Сароймулкхоним кенг юзли, бурни тугмадеккина, кўзлари қисиқ бир хотин эди* (О. Ёқубов).

Персонажнинг маълум пайтдаги руҳий ҳолатини тасвирлашда ҳам ўхшатиш ажойиб тасвирий восита сифатида хизмат қилади: *Қаландаров фермалардаги камчиликлар айтилганда бошини қуйи солиб, ...халойиқ гур-гур кулганда эса қизариб терлаб ўтирган ерида ярим газ чўккандай бўлди* (А. Қаҳҳор). *Сайлов яқинлашиб, мингбошингиз энди оёғи куйган товукдай питирлаб қопти-да?* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий). *Қаландаров ўйлаган сайин бу ишларнинг ҳар бири кўзига тоғдай бўлиб кўринар, буларнинг оқибатида обрўйи терак бўйи тушиб кетгандай туюлар эди* (А. Қаҳҳор).

Хуллас, *-дай (-дек)* қўшимчаси ўхшатиш ҳосил қилувчи грамматик воситалар ичида энг актив ва сермаҳсул восита бўлиб, унинг иштирокида кўплаб ва хилма-хил ўхшатишлар ҳосил қилинади.

-дай (-дек) қўшимчаси кўпинча экспрессивлик ҳосил қилишга мос келадиган восита бўлганидан жуда кўп фразеологизмлар, мақол ва афоризмлар, ҳатто айрим шаблон конструкциялар ҳам мана шу қўшимча иштирокида тузилади: *Ёғ тушса ялагудай, бўзчининг мокисидай, томдан тараша тушгандай, хамирдан қил суғургандай, милтиқнинг ўқидай, сувга тушган бўлкадай, ошга тушган пашшадай, ит қувган тулкидай, шўрва ичган қалдай ва бошқалар*. Мисоллар: *Бу юлғичнинг нафсини тийиб, гувоҳномани олиш керакми ёки сувга тушган бўлка нондай бўшашиб қуруқ қайтиб келган маъқулми?* («Совет Ўзбекистони»). *Мунча бўзчининг мокисидай у ёқдан бу ёққа қатнайверасан* (Сўзлашув).

-дек (-дай) қўшимчаси феъл формаларидан фақат *-ган (-диган)* билан шаклланган сифатдошга ва *-и, -иш* билан ясалган ҳаракат номига қўшилади.

Сифатдошга қўшилганда баъзан ҳаракатнинг бажарилишидаги гумон маъноси англашилади: *...Ҳа шулар-*

ни чақираман деганини эшитгандай бўлудим (О. Ёқубов). Бундай ҳолда экспрессивлик бўлмайди.

Ҳаракат номига қўшилганда ўзи қўшилган сўзни таъкидлайди, кучайтиради: *Сиз билан кўришишдай шарафга эришганимдан ғоят хурсандман*. Бундай қўлланниш чекланган доирада бўлиб, бадий услубга хосдир.

Бир гап таркибида *-дай* қўшимчаси битта иштирок этса, битта ўхшатиш ҳосил бўлади. Бошқача айтганда битта *-дай* қўшимчаси битта ўхшатиш ҳосил қилади. Агар гапда *-дай* қўшимчаси бирдан ортиқ бўлса, ўхшатиш ҳам бирдан ортиқ бўлади (такрорий сўзда қатнашиши бундан мустасно): *Баланд сўрилардаги тоқларда ҳар бири отнинг калласидай чарос бошлари қора марвариддай товланиб турибди* (О. Ёқубов).

Гўё кўмакчиси ҳам ўхшатиш ҳосил қилувчи воситалардан бўлиб, у асосан воқеа-ҳодисаларни ўзаро қиёслаш учун хизмат қилади:

*Бахтиёрсан: ғўзаларинг хўп
Лўппи-лўппи бўлиб очилган.
Гўё зангор шоҳи узра кўп
Парча-парча кумуш сочилган (Уйғун).*

Бу мисолда лўппи-лўппи бўлиб очилган пахталар сочиб юборилган кумуш парчаларга ўхшатилади. Бу билан автор, аввало, пахтанинг қимматига юксак баҳо берган, иккинчидан, бу бебаҳо хом ашёнинг жуда кўплигини қувонч билан изҳор этишга — экспрессивликка эришган.

*Тоғлардаги қип-қизил лола
Гўё бўлиб ёқут пиёла... (Ҳ. Олимжон).*

Гўё кўмакчиси феъл бошқарувида қўлланиб, ўхшатишнинг ҳукмга бўлган муносабати кучайтирилади. *Қопқоқ жаранглаб очиллиши билан ғира-шира хона гўё чарақлаб кетди* (О. Ёқубов). *Бир кунни даладан қайтаётганимизда... у «Тўй қачон», деб қолди тўсатдан. Гўё устимдан бир челақ муздек сув қуйиб юборди. Сесканиб кетдим* (Мели Жўра).

Гапда *гўё* кўмакчиси оид бўлган сўз ёки конструкция *-дай* қўшимчаси билан бирга қўлланади. Бундай ҳолда улар ўзаро уйғунлик ҳосил қилади. Бошқача айтганда улар маънода бир-бирини тўлдиради: *Устоз билан шогирд гўё абадул-абад дийдор кўришмасликларини сезгандай унсиз йиғлашиб узоқ видолашишди. Мана энди ҳаммаёқ жим-жит, гўё ташланган гўристондай ҳувиллаб қолган* (О. Ёқубов).

-гўё, -дай воситалари ёрдамида анча мураккаб ўхшатишлар ҳосил қилиш мумкин. Масалан, *Гўё қишлоқда ковакдан ҳувиллаб кирган изғириндай бир ваҳима Қаландарнинг юрагини зирқиратиб юборди. Бу туйғу қоронғи тундай тобора қуюқлашиб борарди* (О. Ёқубов) гапида аввал ваҳимали туйғуни совуққа қиёс қилинган, совуқни эса оддий совуқ сифатида тасвирламай қишда ковакдан ҳувиллаб кирган изғиринга қиёс этилган. Бу билан кучли экспрессия ҳосил қилинган. Шу гапнинг давомида эса ўша мудҳиш туйғуни қоронғи тунга ўхшатиш билан, унинг қоронғилигини эса тобора қуюқлашиб бораётгани тасвирланган. Хуллас, авторнинг фикри мураккаб тасвирий восита ёрдамида кучли экспрессивлик билан ифода қилинган.

Бир гап таркибида икки ва ундан ортиқ ўхшатиш ҳам бўлиши мумкин. У ҳолда ҳар бири алоҳида усулда ҳосил қилинади. Бу ҳол ўз-ўзидан маълум: қайтариқлар гализликлардан қочиш мақсади билан изоҳланади. *Ана, энг тепада, тўнтарилган чўмичга ўхшаган Дубби акбар юлдузлари, ундан настроқ гўё сочилган зардай ялт-ялт этган сомон йўлининг тагида бир парча муздай ялтираган ҳилол устида бир ҳовуч чўғ хулкар милтирайди* (О. Ёқубов). Бу гапда тўртта ўхшатиш бўлиб, биринчиси *ўхшамоқ* феъли ёрдамида, иккинчиси *гўё ...-дай* ёрдамида, учинчиси *-дай* ёрдамида, тўртинчиси интонация ёрдамида — *бир ҳовуч чўғ — хулкар* тарзида ифода этилган.

Гўё... -дай ёрдамида тузилган ўхшатишлар нутқда, айниқса, бадий ва публицистик нутқда кенг қўлланади ва фикрнинг таъсирчанлиги, экспрессивлиги учун хизмат қилади. Бундай қўлланишларда ҳам сўзловчи (авторнинг) воқелikka бўлган муносабати, кўпинча ижобий ёки салбий муносабати, бирор фактни қатъий ишонч билан тасдиқлаши каби маънолар акс этади. Мисоллар: *...Юксак чўққининг тепаси оқара бошлади. Гўё артилгандай ялтираб турган ой устида Ноҳид юлдузи порлади. Али Қушчи... Қаландар билан ғордан чиқар экан, гўё елкаларидан тоғ қулагандай енгил тортиди* (О. Ёқубов).— Ижобий муносабат. *Шифтдаги олтин қандилга терилган ўнларча шамлар шуъласида шаҳзоданинг сўниқ юзи гўё ганчдан ясалган ниқобдай совуқ туюлар ...эди* (О. Ёқубов).— Салбий муносабат. *Ушанда қандай бўлса шундай турибди. Гўё ўн беш йил эмас, ўн беш кун ҳам ўтмагандай* (О. Ёқубов). *Дарахтларни паналаб кетаётган кўлага бир-икки марта лип-лип эт-*

ди-ю, *Боғи майдон дарвозасига етганда, гўё ер ютгандай йўқ бўлди қолди* (О. Ёқубов).— Фактни қатъий тасдиқлаш.

Хуллас, *гўё* кўмакчиси соф ўхшатиш воситаси бўлиб, гапда ўзи якка ҳолда ҳам, бошқа воситалар, айниқса *-дай* билан биргаликда ҳам қўлланади. Бу кўмакчининг *-дай* билан биргаликда қўлланиши кенг кўламли ва хилма-хил маънолидир. Бундай қўлланишнинг нейтрал маънолиси жуда кам бўлиб, асосан экспрессивлик учун хизмат қилади.

Ўхшамоқ феъли ўхшатиш ҳосил қилувчи воситалардан бўлиб, у шу вазифада соф феъл ва феълнинг функционал формаларида қўлланади. Бу феъл кўпинча III шахс бирлик формасида ишлатилиб, гапда кесим вазифасида келади. Шу формада ўхшатиш ҳосил қилинган чоғда, у гапнинг экспрессив ёки нейтрал маъно ифодалашини ўхшатиш нарсаларнинг семантикасига, улар орасидаги ўхшашликнинг характерига боғлиқ. Масалан, *Тўлқин дадасига ўхшайди* гапи оддий нейтрал информация бўлса, *Шоҳлар ҳаёти улар барпо этган маҳобатли кошоналарга ўхшайди* гапида бошқача ҳолни кўрамиз. Кейинги гапда ўхшаган ва ўхшатиш нарсалар орасида «кенг масофа» бор. Бу ўхшатишда анча узоқ боғланиш бўлиб, бу гап маълум стилистик мақсад асосига қурилган: *Ҳаёт кошонага ўхшатишган*. Бунинг мазмуни кейинги гапда ойдинлашади: *Узоқдан гул-гул ёниб, кўз қамаштиради, ичига кирсанг рутубату қоронғиликдан этинг жунжикади* (О. Ёқубов). Автор бу ўринда ўртасида жуда «узоқ оралиқ — масофа» бўлган нарсаларни ўхшатган, ўхшатиш нарсаининг характерини изоҳлаш билан кучли экспрессивлик яратишга муваффақ бўлган. Агар кейинги гап бўлмаса ушбу ўхшатишнинг мазмуни тушунарли бўлмайди. Бундай ўхшатишни ана шу хусусиятига кўра, изоҳли ўхшатиш деб аташ ҳам мумкин. Яна мисоллар: *Унинг кўксига ҳамон бир-бирига зид ҳислар туғён қилар, лекин бу туғён сўна бошлаган оловга ўхшарди. Тафти қайтган эди* (О. Ёқубов). *Ҳақиқат ҳавога ўхшайди. Нафас олиб турасиз-у, ўзини кўрмайсиз* (Ўткир Ҳошимов). *Ҳикмат аҳли шоҳларни оловга ўхшатадилар. Узоқдан ўтнинг нурини кўрадилар, унинг кўйдиришини эса ҳаёлларига ҳам келтирмайдилар* (Қалила ва Димна).

Қуйидаги мисолда яна ҳам мураккаб ҳолатни кўрамиз. Унда гапнинг изоҳ қисми яна ўзига изоҳ талаб қилади: *Шоҳлар бу жиҳатдан тоқ новдасига ўхшайди-*

лар, ўзларига жуда яқин турган ёғочларга тирмашадилар (Қалила ва Димна). Мана бу гапларда эса изоҳ қисм иштирок этмаган ва унга аҳтиёж ҳам сезилмайди: *Хатдаги ҳар бир сўз фарзанд дийдорига интизор қалбининг ҳароратли нидосига ўхшайди* (Т. Аҳмедов).

Ухшамоқ сўзи феъл бўлганидан кесим составида ёки кесим вазифасида қўлланиб, кенгайтирилган бўлакларни бошқаради, баъзан кучайтирувчи воситалар билан бирга қўлланади. Унда ўхшатиш маъноси кучайган бўлади. *Сизнинг қалбингиз меҳру муҳаббат тўла қайнар булоққа ўхшайди. Ичган билан адо бўлмайди* (Х. Тўхтабоев). *Бу — сув келадиган йўли бору, чиқадиган йўли бўлмаган бир ҳовузга ўхшайди — сувнинг ортиги фойдали ерларга сарф бўлмасдан, тошиб, атрофни босиб кетади* (Қалила ва Димна). *Ақлли кишилар подшоларни шундай тоққа ўхшатадиларки, у дур ва гавҳар, ширин мевалар кони бўлиши билан бирга, наҳанг, шер, заҳарли илон ва бошқа йиртқичлар макони ҳамдир. Унга чиқмоқ мумкин, лекин у ерда яшамоқ жуда хавфлидир.* (Қалила ва Димна). Кейинги мисолда *ўхшамоқ* феъли бош гапнинг кесими вазифасида келган. Эргаш гап эса ўхшатишмиш ва унинг изоҳи сифатида хизмат қилган. Умуман, *ўхшамоқ* феъли қатнашган ўхшатишлар кўп вақт изоҳ талаб қилади. Бу ҳолни юқоридаги мисолларда ҳам кўриш мумкин.

Юқоридakilардан келиб чиқиб, *ўхшамоқ* феъли ёрдамида тузилган ўхшатишларни икки турга ажратиш мумкин: 1) изоҳли ўхшатиш; 2) изоҳсиз ўхшатиш.

Ухшамоқ феълни шеърятда риторик такрор тарзида қўлланиб, гўзал бадийлик ва экспрессивлик яратишда ажойиб восита бўлиши мумкин:

*Пахтазорим бир бўстон жаҳонимга ўхшайди,
Нурли юлдузларга кон осмонимга ўхшайди.
Пахтамининг меҳри зўр, шўх онамга ўхшайди.
Пахта қайнар булоқдек илҳомимга ўхшайди*
(Ўзбек адабиёти ва санъати).

Ухшамоқ сифатдош формасида қўлланганда асосан оборот формасидаги аниқловчи вазифасида келади ва ўзи бошқарган сўзларнинг семантик хусусиятига кўра ё нейтрал ёки экспрессив маъно ифодалайди: *Совуқ гўрга ўхшаган бу тош сағанада ўша сирли руҳ ҳоким* (О. Ёқубов). Мана шу вазифада сифатдошнинг *-ган, -диган* қўшимчали формалари қатнашади.

Равишдош формасидаги *ўхшамоқ* феъли гапда обротли ҳол вазифасида ва гапдаги ўхшатилаётган нарсанинг семантик хусусиятига кўра ё нейтрал ёки экспрессив маъноларни ифодалайди. *Сен ҳам ҳаммага ўхшаб тинч ўтиргин* (Сўзлашув).— Нейтрал муносабат. *Қопқоқ жаранглаб очилиши билан ғира-шира хона машғал ёқилганга ўхшаб чарақлаб кетди*.— Экспрессив муносабат. Мана шу маънода равишдошнинг *-(и)б* қўшимчали формаси хизмат қилади. *Ўхшамоқ* феълининг *-гунча* қўшимчали формаси ҳам қиёслаш ҳосил қилишда қўлланиши мумкин. Лекин унда ўхшатиш эмас, таққослаш ҳосил бўлади: *Сенга ўхшагунча, тиламчилик қилганим яхши* (Сўзлашув).

Сифатдош ва равишдошнинг бошқа формалари, шунингдек, ҳаракат номи формаларида *ўхшамоқ* феъли (айниқса экспрессивлик учун) деярли қўлланмайди.

Ўз олмоши аслида ўхшашлик ҳосил қилувчи махсус восита эмас. Унинг вазифаси предметни яқкалаб — таъкидлаб кўрсатишдир. Масалан, Хусни суқсирга ўхшаб кетади — *қизларнинг энг гўзали шунинг ўзи* гапда ўхшатиш эмас «ўз»лик маъноси ифодаланган. Лекин маълум шарт-шароитда, аниқроғи тегишли контекстда *ўз* сўзи ўхшатиш ибора ҳосил қилишда қатнашади. Масалан,— *Ана у киши Шавкатга ўхшарканми?— Нега энди ўхшаркан? Шавкатнинг ўзи-ку! Ана у киши худди Шавкатнинг ўзи экан*. Биринчи гапда *ўзи* сўзи предметни (шахсин) таъкидлаб кўрсатмоқда, кейинги гапда эса шу сўз (*ўзи*) ўхшашликни таъкидлаган. Уғлинг-ўзинг, ўғли-ўзи каби қўшилмалар ўхшашлик ҳосил қилмайди-гина эмас, умуман нутқда қўлланмайди. Лекин унга ўхшашликни ифодаловчи воситалар киритилса (худди, айнан, нақ каби), унда *ўз* сўзи бир вақтнинг ўзида ҳам ўхшашлик ифодалайди, ҳам шу маънони кучли таъкидлайди: *Уғлинг худди ўзинг, ўғли нақ ўзи* каби.

Предметнинг икки ёки бир белгиси икки нарсага ўхшатилса, биринчисида *ўхшамоқ* сўзи қўлланилади, иккинчисида кўпинча *ўз* сўзи қатнашади: *Тўрам баттар семириб илғари қўзиқоринга ўхшасалар, энди устига салла қўйиладиган, дум-думалоқ тарвузнинг ўзгинаси бўлиб қолдилар* (Х. Тўхтабоев).

-гина қўшимчаси ҳам шундай ўринларда ўхшашликка ишора бўла олади. Маълумки, *-гина* қўшимчаси ўрнига қараб яқкалаш ва кучайтириш, эркалаш — суйиш, ачиниш каби маъноларни билдиради. Масалан, *отагинна* — *яқкалаш*, *отагинам* — *эркалаш*, *суйиш*, *ўзигина* —

яккалаш, *ўзгинаси*— кучайтириш, айни пайтда ўхшатиш.

Хуллас, ўз олмоши ўхшатиш ҳосил қилувчи махсус восита эмас. Лекин маълум шарт-шароит бор жойда (контекстда ўхшашликка ишора бўлувчи худди, нақ, айнан каби сўзлар *-гина* қўшимчаси каби) ўхшатиш ҳосил қилади ва шу маънони кучайтиради. Ўз сўзи иштирок этган ўхшашлик ўхшашликнинг энг юқори даражаси ҳисобланади: ...жуда ўхшайди ...*нақ ўзи*. Бу гаплар реал ўхшашликка нисбатандир. Нореал ўхшашликларда санаб кўрсатилган воситаларнинг (худди, нақ, айнан каби) қатнашуви шарт эмас. Мисоллар: *Вой ўйинг куйгурлар-эй, салласи бўлмаса эшшакнинг ўзику буларинг* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий).

Василенко пул қарз бериб туришимни илтимос қилапти. Унга берсам бўладими? Сен уни ҳар қалай яхши биласан-ку?— У худди сенинг ўзинг, бир тийин ҳам қарз берма! («Ўзбек адабиёти ва санъати»).

Яна мисоллар: *Кейин қаршимга келиб қуш қараш қилиб, «рахмат» дегандек олхўри янгли шахло кўзларини очиб-юмиб табассум қилади. Худди оҳунинг ўзи! Қизларнинг сардори* (Мели Жўра).

Мисоли. бамисоли, мисли, бамисли, мисол каби сўзлар ёрдамида ҳам ўхшатиш ҳосил қилинади. Буларнинг ўхшатиш ҳосил қилишда ўзига хос позицион тартиби бор. 1. *Бамисли, мисли бамисоли* кабилар ўхшатилмиш парса, ҳодиса, белги билдирувчи сўздан олдин қўлланади. Мисоллар:

*Ойбекнинг шеърлари бамисли нигоҳ
Бу нигоҳ сирин йўқдир поёни* («Ўзбек адабиёти ва санъати»).

Акагинам, кўрганимданоқ кўзимга бамисоли ой бўлиб кўринган эдингиз, юрагим сезувди-я (О. Қўчқорбеков). ...*Авом бамисоли аравага қўшилган от, қамчиласанг яхши тортади* (Х. Тўхтабоев).

*Туманлар силжийди мисли оқ уюр
Барчин булутлару, ўтлоқлар бедор*
(«Ўзбек адабиёти ва санъати»).

2. *Мисоли* сўзи ўхшатилмишдан олдин ҳам, кейин ҳам қўллана олади: *Бир фарзанд мисоли куйламоқ сени, Энг оташ замондан яралган диёр...*

(А. Орипов).

Уша кечаси Мирзонинг бетоқат бўсалари, эҳтиросли қучишлари мисоли оғу бўлиб туюлди Бонуга (О. Ёқубов).

3. Мисол сўзи ўхшатишдан кейин қўлланади. Бунда композиция усулида сўз яшаш ҳосил бўлади:

*Бизнинг уйган хирмонга чамбар қилсанг чечакдан,
Юлдузлар шабнам мисол бўларди унга инжу.*

(А. Орипов).

Бамисоли, мисоли каби сўзлар кўпинча маънони бўрттириш учун хизмат қилади.

Каб кўмакчисининг вазифаси ва маъноси *-дай (-дек)* қўшимчасининг вазифаси ва маъносига ўхшаб кетади. Лекин улар ҳамма вақт бир-бирининг ўрнини қоплай олмайди. *Каб* кўмакчиси ўхшатиш маъносида ҳам қўлланади: *Девор билан тўсилган ҳарам ҳам қоронғиликка чўмган... Фақат энг чеккадаги дарича олис юлдуз каби милтираб турарди* (О. Ёқубов);

Эзгуликни асранг, оламда у ҳам

Тождор турна каби бўлмасин камёб (А. Орипов).

Каб кўмакчиси *худди* ёки *гўё* сўзлари билан бирга бир ўхшатиш таркибида қатнашуви мумкин. У ҳолда ўхшатиш маъноси кучайтиради.

Қаҳрабо тизимчаннинг донаси каби гўё

Мустаҳкам шу қаторнинг тақдирига шерикман

(А. Орипов).

Солдатларнинг ура садолари худди момақалдиروق *каби* *янгради* (Телекўрсатув).

Каб кўмакчиси содда гапнинг кесими составида, қўшма гап компонентларидан бирида кесим вазифасида, шунингдек, аниқловчи, ҳол вазифаларида қўлланади.

Қўшма гап таркибида (кесим вазифасида) қўлланганда воқеа-ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик, бошқа ўринларда эса нарса, белгилар ўртасидаги ўхшашлик ҳосил қилинади: *Бу — ҳаким буюрган дориларни ишлатмай, парҳез қилмай ўзининг кўнгли тилаган таомларни еган, истаган ичимликларни ичган беморнинг ҳар дақиқа дарди оғирлашиб кетгани кабидир* (Калила ва Димна). Бу гапда очиқ ўхшатишдан ташқари яширин ўхшатиш ҳам бор. Унда дўстларнинг насиҳатига қулоқ солмасликнинг оқибати аччиқ пушаймондир, деган маъно акс эттирилган.

Ит қуруқ суюқдан севингани каби бундай одам ҳам унга берилган кичик бир инъомдан севинади ва шу билан қаноатланади (Қалила ва Димна).

...Бунақаларнинг дўстлигининг аввали ҳаёт каби ширин, сўнги эса ўлим каби аччиқ бўлади (Қалила ва Димна).

Сифат, миждоз, намо сўзлари ҳам ўрни билан ўхшатиш ҳосил қилади, айни пайтда сўз ясалишига асос бўлади. Мисоллар: Муштипар келинчакдан хизирсифат чолгача — барчанинг меҳнати бу! (А. Орипов). Мирзо Улуғбек ўйчан хонага кираркан пастки хонадан қора соқоли кўксига тушган, чиндан ҳам мажнунсифат бир дарвеш чиқиб келди. Агар Қашқир тўнғизмиждоз бу амирни тарк этиб, Кўксаройга қайтиб борса не бўлади? (О. Ёқубов). Вожабо! Бу телбанамо дарвеш не дейди? (О. Ёқубов).

Ўхшатиш ҳосил қилувчи сифат, миждоз, намо каби воситалар нисбатан нутқда кам қўлланади, айниқса, намо (тожикчадан ўзлашган) жуда санокли ўринлардагина қўлланади. Улардан сифат, миждоз сўзлари умумнутққа, намо сўзи эса бадний нутққа хос ва бир оз экспрессив бўёқлидир.

Янглиғ сўзи ҳам ўхшатиш ҳосил қилувчи актив воситадир. Лекин бу активлик ёзма бадний нутққа хос бўлиб, оддий сўзлашув нутқида деярли ишлатилмайди. Бу сўз баднийликни кучайтириш учун хизмат қилади: Қашқирнинг дилини водини чулгаган қора шом янглиғ қора чулғаб олди (О. Ёқубов). У қирқ йил салтанат тебратиб, бобоси янглиғ жанг-жадалнинг суронли нашъасини сурмади (О. Ёқубов).

Сингари сўзи ҳам янглиғ сўзи каби маъно ва вазифада қўлланади. У умумнутққа хос бўлиб нарсалар, белгилар, ҳаракат, воқеа-ҳодисалар орасидаги ўхшашликни ҳосил қилади. Агар сифат, миждоз, намо, янглиғ кабилар тор доирада ва чекланган вазифада қўлланса, сингари сўзи кенг кўламда ва чекланмаган вазифада қўлланади (ўзи алоқадор сўз билан албатта). Бу жиҳатдан у каби кўмакчисига тенг келади — қўшма гап таркибидаги кесим составида қўлланса воқеа-ҳодисалар ўртасидаги, қолган ўринларда эса нарса, белгилар орасидаги ўхшашлик ҳосил бўлади. Мисоллар:

Нега онам туғмадийкан илгари.

Миллион-миллион кўнгиллилар, партизанлар сингари

(Ғ. Фулом).

6. *Ҳаёни асранг, куймасин ҳаё.*
Оташга дуч келган палопон сингари (А. Орипов).

Ўхшатишнинг энг кучли тарзда ифодаланиши *фарқи йўқ* ва ундан ҳам кучли ифодаси *қандай фарқи бор* (риторик сўроқ) каби синтактик конструкциялар ёрдамида берилади. *Бу посёлкалар обод ва кўркемлиги жиҳатидан ҳар қандай шаҳардан мутлақо фарқи йўқ.* (нотиқ сўзидан). Шунинг ҳам айтиш керакки, кўрсатилган конструкцияда ўлчам, миқдорга ишора қилинса, ўхшатиш эмас тенглаштириш ҳосил бўлади.

Яширин ўхшатиш

Ўхшатишнинг экспрессивликка бой, мантиқий кучга эга бўлган тури яширин ўхшатишдир. Бунда сўзловчи (автор) аввало нутқнинг бадий гўзаллигига, қолаверса фикрнинг ўта таъсирчанлигига эришади. Яширин ўхшатиш ёрдамида берилган фикр тингловчи қалбига алоҳида мантиқий куч билан таъсир этади. Бу ўхшатиш ўзининг чуқур мазмундорлиги, фикрнинг лўнда ифодаланиши билан характерланади. Бу жиҳатдан улар мақол, ҳикматли сўз ва афоризмларга тенг келади, айрим ҳолларда мақол, ҳикматли сўз ва афоризмлар яширин ўхшатиш ҳосил қилишда асос бўлади. Буларнинг ҳаммаси яширин ўхшатиш ўта таъсирчан пўтқ формаси эканини кўрсатади.

Яширин ўхшатишни фақат икки турга бўлиш мумкин ва улар унча принципиал фарққа эга эмас. Биринчи кўриниши сўзловчи (автор)нинг ўхшатиш иборани бериш ва мазмунини англаб олишни тингловчи тафаккурига ҳавола қилишдан иборат. Иккинчи кўринишда эса сўзловчи ўхшатиш иборани бериб, ундан аввал ёки кейин (кўп вақт кейин) ўша иборанинг мазмунини беради. Бундай қўлланишда ўхшатиш ибора мана шу изоҳ қисмда айтилган фикрни тасдиқлаш, ишонарли ва таъсирчан бўлишини таъминлаш учун хизмат қилади.

Биринчи хилига мисоллар: *Намоз орқали Зарафшон деҳқонларининг бетоқат ураётган томирларини «ушлаб» кўриб, дардини ҳам билиб олмоқчи, «дори-дармон» тайинламоқчи эди* (Х. Тўхтабоев). Бу гапда автор меҳнаткаш халқнинг ўз эксплуататорларига нисбатан қандай муносабатда эканликларини билиб олмоқ ва лозим

бўлса, уларга эксплуатациядан қутулиш йўллари ҳақида тушунтирмоқчи эди,— деган фикрни баён этган.

— *Шаҳзода!*— деди яна ўзини босиб,— *фозилу фузало қоронғида адашиб қолган башариятнинг йўлидаги ёруғ машъалдир!*» *Машъални ўчирмоқни хоҳлаган шоҳ ўзи зулмат қўйнида йўл тополмай қоладур!* (О. Ёқубов). Мисолнинг биринчи қисми тенглаштириш бўлиб, кейинги ўхшатиш қисми учун «кириш» вазифасида келган. Бу мисолда гап илм-маърифатни эъзозлаш ҳақида боради. *Утиннинг таркибида ёниш хусусияти бор дейдилар. Аммо у ўз-ўзидан ёнмас экан. Қимдир гугурт чақиши, қалаштириб қўйиши зарур экан. Гугуртни Михаил Морозов чақиб юборди. Аланганинг ёрқин шуълалари гоҳ Жиззах, гоҳ Нурота, гоҳ Каттақўрғону, Хатирчи атрофларини кундуздек ёритиб юборди (Х. Тўхтабоев). Мазмунини тушуниш қийин эмас. Тўшаги тикандан, ёстиги илондан бўлган одамнинг уйқиси ширин бўла олмайди (Калила ва Димна).* Бу ўхшатиш хатарли ишлар қилиб доим хавотирликда яшаган кишиларга нисбатан ишлатилган. *Мевали дарахтнинг шохини меваси борлиги учун синдирадилар, товус эса гўзаллиги учун ҳамиша пати юлуқ ва қаноти қирқик бўлади (Калила ва Димна).*

Мана шу ўхшатиш «истеъдодли кишилар ҳамиша нодон ва баҳул кишилар томонидан оёқ ости қилинади» деган мазмуннинг экспрессивликка бой, юксак мантиқий кучга эга бўлган эквивалентидир.

Ўз қисматига рози бўлмай ортиқча нарсалар талаб қилувчи шахслар ва уларнинг оқибат тақдирлари ҳақида айтилган мана шу ўхшатиш ҳам ўзининг бадний ва мантиқий кучи билан тингловчига қаттиқ таъсир этади: *Асалари Нилуфар гулининг рангини кўриб, дарҳол унга қўнади, ширасини сўриб, ҳидидан завқлана бошлайди. У бу ишга шундай берилиб кетадики, учиб кетиш кераклигини унутиб қўяди. Нилуфар аста-секин ўз япроқларини юмади ва асалари улар ичида қолиб ҳалок бўлади (Калила ва Димна).*

Навқирон дўстим! Ҳар туннинг бир тонги бор, дейдилар (Т. Аҳмедов) гапида ҳам сўзловчининг эмоционал ҳолати, айни вақтда таъсирчан фикри ифодаланган. Қўйдаги мисолда иқтисодий қийинчилик етмагандай, кучли совуқ юпун халққа қанчалик оғир эканини ифодалаш учун қишни аёвсиз, бераҳм душманга ўхшатишган. *Бу ёқда қиличини ялонғочлаб қиш кириб келди (Р. Файзий).*

Яширин ўхшатишда метафорик иборалар ҳам қатнашади. Метафорада берилган кўчма маънога мослаб кейинги қисм ўхшатилади. *Фақир илм даргоҳидан сув ичмаганмен, аммо...* (О. Ёқубов). *Энди фитна деви унинг дилига тухум қўйди* (Калила ва Димна). Қўйдаги мисолларда яширин ўхшатишнинг чиройли ва экспрессивликка, бой мантиқий кучга эга бўлган намуналарини кўрамиз: *Оғир тошни ердан узишга кўп куч талаб қилинади. Уни ерга ташлаш учун эса куч сарф этилмайди* (Калила ва Димна). *Сиз бўлсангиз истибдод дарахтини таг-томири билан қўпориб ташлаш ўрнига шохчаларини синдириб юрибсиз* (Х. Тўхтабоев). *Уша аламзадаликни келтириб чиқараётган, сиз зўрлик ва ноҳақлик деб тушунган иллатларни тугаётган катта она товукни йўқотиш керак* (Х. Тўхтабоев).

Яширин ўхшатиш риторик сўроқ формасида бўлиши ҳам мумкин. У ҳолда экспрессивлик яна ҳам кучли бўлади: *Наҳот сокин дарёдай бир меъёрда оққан бу ҳаёт довулга учраса* (О. Ёқубов).

Яширин ўхшатишнинг иккинчи хили юқорида айтганимиздек, ўз изоҳига эга бўлади. Мисоллар: *Чириган тишни сугириб ташламагунча оғриги қолмайди...* *Ҳазм бўлмаган таомни қайт қилиб ташламагунча беҳузурлиги босилмайди. Яхшиликни билмаган, дўстлик ўрнига душманлик ҳаёлига тушган рақибни ҳалок қилмагунча унинг дастидан қутилиб бўлмайди* (Калила ва Димна). Бу мисолда «Яхшиликни» деб бошланувчи қисм сўзловчининг асосий айтмоқчи бўлган фикри бўлиб, олдинги қисми (ўхшатиш) мана шу фикрни ўта таъсирчан, ишонарли қилиб ифодалашга хизмат қилган.

Яна мисоллар: *Эҳтимол эшитгандирсан. Мовароуннаҳр осмонини қора булут қопламоқда. Шаҳзода Абдуллатиф Жайхундан ўтиб, Кешга яқинлашиб келмоқда* (О. Ёқубов). *Аммо ўз бармоғингни ўзинг чополмас экансан, на қилай ўз пуштикамаримдан бўлган фарзандим* (О. Ёқубов). *У бошини шифтга, оёғини ерга теккизмай юришга ўрганиб қолган, ўзининг соясидан ўзи қўрқар эди* (Ў. Ҳошимов). *Фанда менинг этагимни тутмай, ўз йўлингдан бор. Чинордан барг узаман демай, чинор бўлишга ҳаракат қил* (Тоҳир Малик). *Халқ ўртасида инқилобий гояларни биргалашиб тарғиб қилишимиз керак. Токи минглаб-миллионлаб якка ёлғиз оқаяётган жилгалар бирлашиб қудратли дарёга айлансинлар* (Х. Тўхтабоев). Баъзан шу ўхшатиш иборани ўз ичига олган гапда изоҳ қисми риторик сўроқ формасида бўлади.

Устоднинг бошида қора булутлар қуюқлашган бир пайтда, бу нозик гапни қўзғаб, унинг дилини оғритмоқ инсофданми? (О. Еқубов).

Айрим ҳолларда мақол ва афоризмлар яширин ўхшатиш таркибига сингдириб юборилади. «Томга чиқаман деб ўрага тушиб қолдим» — деган гап бор. Шоира шундай аҳволга тушиб қолди (Ҳ. Ҳошимов).

Баъзан бир ўхшатишнинг ўзида очиқ формани ҳам, яширин формани ҳам кўриш мумкин. Бундай пайтда очиқ ўхшатиш яширин ўхшатишнинг мазмунини очиб берншга ёрдам қилади: *Дид, таъб нозик, балчиқда қолган гавҳарга ўхшайди-я. Биз ана шу жаҳолат балчиғини ювиб ташлашимиз керак (Х. Тўхтабоев). Сенга эса шуни тилайман: тунларинг серёлқин, тонгларинг эса ҳаминша сўлим ва қушли бўлсин (Т. Аҳмедов).*

Хуллас, очиқ ўхшатишда нейтрал фикр ҳам, экспрессивлик ҳам ифода этилади. Яширин ўхшатишда эса доим экспрессивлик бўртиб туради. Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, яширин ўхшатиш фикр ифодалашнинг юксак бадний ва манتيқий кучга эга бўлган формаси бўлиб, улар чуқур ва лўнда, мазмуни жиҳатидан мақол, ҳикматли ибора ва афоризмларга ўхшаб кетади.

Тенглаштириш

Тенглаштириш билан ўхшатиш орасида жуда яқин боғланиш бор. Шунинг учун маълум бир грамматик восита ёрдамида тузилган конструкция ўрни билан тенглаштириш, ўрни билан ўхшатишни ифодалайди: отнинг калласидай қулф — тенглаштириш; шишадек осмон — ўхшатиш. Бу ҳол аввало тенглаштириш ва ўхшатиш тушунчаларининг яқинлиги туфайлидир. Бундан тенглаштириш ва ўхшатиш ибораларини қандай фарқлаш мумкин бўлади, деган савол туғилиши табиийдир. Кузатишлар шуни кўрсатадики, қиёсланаётган нарса белги, ҳодиса ўлчам, миқдор асосида бўлса, тенглаштириш (пиёладай-пиёладай олмалар); агар нарса, белги, ҳодисалар маълум образ ёки тарз белги асосида қиёсланса, ўхшатиш ҳосил бўлади. Айрим ҳолларда мана шу нарсани аниқлаш (ўлчам, миқдор асосидами ёки образ тарз — белги асосидами?) бир оз қийин бўлади. Бу ҳол ҳам улар ўртасидаги (ўхшатиш ва тенглаштириш) яқинлигининг жуда ҳам зичлигини кўрсатади. Масалан: *Қошинг қашқар қамиши, тишинг заргар кумуши* гапида қайси

бир нарса қиёс асосига олингану, қандай нутқ ҳодисаси эканини фарқлаш қийинроқ. Лекин бундай ҳолат жуда кам учрайди. Бунда асосан тенглаштириш ва ўхшатиш ибораларини осонлик билан фарқлаш мумкин бўлади.

Тенглаштириш нарса, белги, ҳодисаларни алоҳида эътибор билан ажратиб кўрсатиш, уларнинг реал ҳолатидан кўра орттириб кўрсатиш, умуман, экспрессивлик ҳосил қилиш учун хизмат қилади. Мисоллар: *Йўқ, бундан шафқат тилаб бўлмас, бундан шафқат тиламоқ аждаҳодан жон тиламоқ билан баробар!* (О. Ёқубов). *Инқилоб нелигин сен мендан сўра, у нури ҳидоят, у нури жаҳон* (А. Орипов).

Тенглаштириш махсус грамматик воситалар ёки интонация ёрдамида ҳосил қилинади. Улар қуйидагича:

1. Кесими *баробар*, *тенг* сўзларидан бўлади. Бунда икки хил ҳолатни кўриш мумкин:

а) кесими *баробар* сўздан бўлганда тенглаштирилмиш қисм кўпинча *билан* кўмакчиси, шунингдек, чиқиш келишиги формасида қўлланади: *Фақатгина сабоқдош бўлгани учун илм аркига етаклаб киришга интилоқ масжидга эшак олиб кириш билан борабардир.* (Т. Малик). *Қаландар бўлса устозини ўйлади. Устозини ранжитмоқ ўз падарини ранжитмоқ билан баробар* (О. Ёқубов).

б) кесими *тенг* сўздан бўлганда эса қиёсланмиш кўпроқ чиқиш келишиги формасида, баъзан *билан* кўмакчиси ёрдамида ифодаланади: *Кетмонда, айниқса, Холиқжон қўл остида ишлашга бўйин ёр бермай юрган одамга бу ишонч олтин тоғ ҳадя қилган билан тенг эди* (Ҳ. Назир).

Баъзан кесими *тенг*, *баробар* сўзларининг инкор формасида қўлланади. Унда тенглаштирилмиш қисми (тенглаштирилувчи қисм эмас) кучайтирилади: *Султоннинг юз йиллик июяти унинг бир соатлик сиёсати билан ҳам тенг эмас* (Қалила ва Димна). *Баробар, тенг* сўзлари ўрнида *фарқи йўқ*, *фарқи бўлмас*, *фарқи қолмади*, *фарқи бўлиши мумкин эмас* каби конструкциялар қўлланиши мумкин. Унда қиёслаш *-дан* формаси ёки *нима (не)* сўроқ олмоши ёрдамида амалга оширилади. Бундай қўлланишда тенглаштирилаётган нарса, воқеа, белгига юқори баҳо берилади, экспрессивлик ҳам кучли бўлади: *Тарсаки тушгач, гунчадек оғзимнинг сабзи ўрадан фарқи қолмади.* (Ўзбекистон адабиёти ва санъати). *Фақирга олтин не, темир не — фарқи йўқдир* (О. Ёқубов).

Фарқи йўқ ўрнида шунинг сўроқ формаси қўлланганда, гап умуман риторик сўроққа айланади-да экспрессивлик яна ҳам кучайган бўлади: *Худбин ва дилдор кимсанинг ахир оғзи қон бўридан қандай фарқи бор* (А. Орипов). Бундай қўлланишларда қиёсланувчи қисмлар кўп вақт от ёки инфинитивдан бўлади. От — *нима (не)* конструкцияси ёрдамида ифодаланган қиёслашда нарса-предмет, шахс кабилар тенглаштирилади. Инфинитив — фарқи йўқ конструкцияси ёрдамида тузилган қиёслашда эса белги (кечг маънода)лар тенглаштирилади.

Тенглаштиришда икки нарса — белги, ҳаракат тенг деб баҳоланади. Аслида эса тенглиги реал бўлмаган нарсалар тенглаштирилади. Натижада тенглаштирилаётган нарса, белги, ҳодисанинг ҳолати анча ошириб баҳоланган бўлади. Масалан, *Ойбек — бу дарахтзор устида қуёш...* («Ўзбек адабиёти ва санъати») гапида Ойбек қуёшга тенглаштирилмоқда. Аслида Ойбек билан қуёшнинг тенглиги реал ҳодиса эмас. Сўзловчининг нияти Ойбекни улуғлаш бўлиб, у мана шу хил тенглаштириш усулидан фойдаланган. Ойбек реал ҳолатидан анча ошириб тасвирланган. Демак, тенглаштиришда бир томоннинг ҳолати, белгиси реал ҳолатидан ошириб тасвирланади.

Тенглаштиришда қиёсланаётган томонлардан бирини ошириб таърифлаш нияти бўлганидан *баробар, тенг* сўзларидан ташқари *дан ортиқ, дан зиёд, дан қийин, дан баттар* каби бирликлар ҳам кесим вазифасида келади: *Феъли айниган шохга қарши туриш қутурган итти занжирлашдан, заҳарли илонни туттишдан қийин* (Калила ва Димна).

Тенглаштиришнинг мураккаб формаси ҳам бўлиб, унда нарса, белги, ҳодиса аввал тенглаштирилади, сўнг унга ҳам «қаноатланмай» янада ошириб кўрсатилади. *Пўқ, у молини сотмади, сувга оқизди. Йўқ, сувга оқизгандан ҳам баттар бўлди* (Ойбек). Баъзан тенглаштиришдаги орттириш идеяси нарса, белги, ҳодисани *тенгли йўқ, ўхшаши йўқ, мисли йўқ, поёни йўқ, тенгсиз* деб таърифлашга олиб келади: *Интизом масаласида Абдиналига тенг келадигани йўқ* (Ҳ. Ҳошимов). Мана шу маънода Ҳамид Олимжоннинг бадий маҳоратини қуйидаги мисолда аниқ кўриш мумкин.

*Ўхшаши йўқ бу гўзал бўстон.
Ўзбекистон дея аталур...*

(Ҳ. Олимжон).

*Ойбекнинг шеърлари бамисли нигоҳ
Бу нигоҳ сирин йўқдир поёни*
(Ўзбекистон адабиёти ва санъати).

Бундай қўлланишда қиёсланмиш қисм ўз-ўзидан тушиб қолади. Тўғрироғи, уни қўллашга мантиқан ўрин қолмайди. Чунки «унга тенг келадиган нарсанинг ўзи йўқ».

Тенглаштиришнинг интонация ёрдамида ҳосил қилиниши ҳам экспрессивликка бой нутқ формасидир. Тенглаштиришнинг бундай тури от кесимли конструкциялар тарзида тузилади. Мисоллар: *Айтилган сўз — отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди* (Қалила ва Димна). *Булоқларинг — шарбат, сувларинг кумуш. Баҳор мисоллигим гўзал Ватаним* (Уйғун). *Шеър — юлдуз киприги, — деганди Ойбек. Ўзи киприк эди Ўзбекистонга* (Ўзбекистон адабиёти ва санъати).

*Сўз ичра мудом ақл яшириндир,
Сўз чимилдиғу, ақл келиндир* (Носир Хисрав).

Йўқ, энди қилич яланғочлайдиган пайт келди. Қечикиш — ўлим (Х. Тўхтабоев). *Яхши қилибсан, тўхтатма, катта хазинанинг калити бу тил...* (Х. Тўхтабоев).

Тенглаштирилмиш қисм уюшиб келса, экспрессивлик ва эмоционаллик яна ҳам ортади.

*Сен халқларнинг саодати, нажотисан, шонисан.
Давримизнинг виждонисан, идрокисан, ақлисан*
(Ғ. Ғулом).

Бирор нарса, ҳодиса, белги аввал ошириб таърифланади. Кейин эса уни инкор этиб, яна ҳам юксакроқ нарса, ҳодиса, белгига тенглаштирилади. Унда экспрессивлик жуда кучли бўлади.

*Бошланди даврада ёниқ бир наво,
Юракларни нотоб этувчи хониш
Йўқ, бу наво эмас, хониш эмас, оҳ
Бу бир ёниш эди, буюк бир ёниш!* (А. Орипов).

Тенглаштириш воситасида субъектив (ижобий ва салбий) муносабатларни ҳам ифодалаш мумкин. *Биз миршаблар бўлсак император олий ҳазратларининг «қопогон» итимиз. Лекин итлар ҳам ҳар хил бўлади. Бир хили сийлаганни билади, бир хили сийлаган-сийламаганни билади, бир хили сийлаган-сийламаганни аралаш қопаверади* (Х. Тўхтабоев).

Халқ оғзаки ижодида тенглаштиришнинг ўзига хос намуналарини учратиш мумкин: *Хусни қуёш билан, кўзи юлдуз билан, сочлари қундуз билан талашар экан* (Олтин олма). Бу гапда бирданига учта нарса бошқа учта нарсага тенглаштирилган. Энг муҳими *тенг, баробар* каби сўзлар ўрнига бошқача ибора (жонлантириш йўли билан) ишлатилган. Натижада юксак баднийликка, айни пайтда экспрессивликка эришилган.

Тенглаштириш ўз семантик моҳияти эътибори билан ўхшатишнинг айнан ўзига мос келади. Лекин улар орасидаги қиёс характери бошқача (ўхшатиш йўли билан қиёслаш ва тенглаштириш йўли билан қиёслаш).

Таққослаш

Таққослаш бирор нарса, ҳодиса, белги (кенг маънода) кабиларни бошқа бир нарса, ҳодиса, белги билан қарама-қарши қўйиб, қиёсланаётган ҳодисаларнинг моҳиятини таъкидлаш орқали очиб берадиган усуллардан биридир. Ўзбек тилида таққослаш маълум грамматик воситалар, сўз формалари ёрдамида ҳосил қилинади. Улар қуйидагича.

1. *-дан* қўшимчаси ёрдамида. Бу қўшимча ёрдамида кўпинча экспрессивликка бой бўлган таққослаш ҳосил қилинади. Мисоллар: *Бекор қилибсан! Сен билан яшагандан кўра ўлимни афзал кўраман!*— *дебди Малика* (Эртақдан). *Илмига амал қилмаган мулладан устига юк ортилган эшак афзал* (Навоий).

2. *-дан, -кўра* ёрдамида. Бу восита таққослаш ҳосил қилувчи энг сермахсул ва экспрессивликка бой бўлган воситалардан саналади. Бу восита билан тузилган таққослашда сўзловчининг нуқтаи назари, ифодаламоқчи бўлган фикри анча мураккаб мантиқ асосида ташкил топади. Масалан, *зарра озор бергандан кўра яхшироқ кўзимга тупроқ тўлгани* (Уйғун) гапида сўзловчи ўз «кўзига тупроқ тўлиши»ни афзал кўрмоқда. Бу масаланинг ташқи томони. Аслида эса сўзловчининг нуқтаи назари, мақсади тингловчига «озор бермаслик». Бинобарин, унга мана шу масалани таъкидламоқчи.

-дан, -кўра одатда икки конструкцияни бирлаштиради. Юзаки қараганда ундан кейинги конструкциядан англашилган фикр афзалдек кўринади. Аслида эса ундан олдинги тасдиқ гапнинг инкор мазмуни афзал бўлиб чиқади. Сенга озор бергандан кўра (тасдиқ форма), озор бермаслик афзал (инкор форма).

Таққослашнинг бу турини перифраза қилиш мумкин ва ўшанда ҳам экспрессивлик кучли бўлади. Масалан, юқоридаги гапни қуйидагича кўриш мумкин: *Сенга зарра озор бермаслик учун кўзимга тупроқ тўлса ҳам розиман ёки кўзимга тупроқ тўлса тўлсинки, сенга зарра озор бермайман.* Қуйидаги мисолларда ҳам худди шу ҳолни кўрамиз: *Бир бегуноҳга тухмат қилгандан кўра ўлганим яхшимасми!* (Ҳ. Ҳошимов).

Баъзан қиёслашда (таққослашда) афзал деб баҳоланувчи компонентнинг мазмунини янада кучайтириш мақсадида баъзи бир кучайтирувчи воситалар киритилади: *Мени ким деб ўйлайсиз. Мен сизни шу аҳволда ташлаб кетганимдан кўра ўлганим минг марта яхши эмасми* (Олтин олма). *Камина ўз бошимни асраб қолмоқ муродида устоднинг раъйини қайтармоқдан кўра, сиз айтган хурфот гулханида ёнмоқни афзал кўрурмен* (О. Ёқубов).

-дан, -кўра ёрдамида таққослашнинг оддий формаси ҳам тузилади. Унда олдинги компонент эмас, кейинги компонентда айtilган фикр афзал эканлиги ифодаланади: *Юз йил ибодат қилгандан кўра, бир соат фикр юритган афзал* (П. Қодиров).

Шундай қилиб, -дан, -кўра ёрдамида тузилган таққослашнинг мураккаб ва оддий кўринишлари бор.

Равишдош (-гунча) формаси ёрдамида тузиладиган таққослаш ҳам ўз хусусиятларига кўра -дан, -кўра ёрдамида тузилган таққослашга ўхшайди. Мисоллар: *Яна айтки, Муъазга бўлгунча қул, минг афзал бўлмоқлик бир ҳовуч қул* (Ҳ. Олимжон). *Қўйдек бир минг йил яшагунча, шердай бўлиб бир кун яшамоқ яхши* (Мақол). *Мен сени пулга сотгунча кўчама-кўча юриб гадоичилик қилман* (О. Ёқубов). *Гулбаҳор. Болам... Сен куйгунча онанг куйиб ўлса бўлмайдимми?!* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий).

Баъзан кейинги компонент такрорланади. Бу икки хил кўринишда (айнан ёки синонимик эквивалент тарзида) ҳосил қилинади. Мисол: *Меҳриниса, ёлғизимдан айрилгунча, қора гўрга кўмилсам яхши эди... оқ кафанга ўрала қолсам яхши эди, Меҳриниса, оқ кафанга* (О. Ёқубов). Бундай қўлланишда такрорнинг экспрессивлик кучи қўшилиши натижасида фикр яна ҳам бўрттирилган бўлади.

4. Фсъл (равишдош)нинг инкор формаси ёрдамида яна ҳам экспрессивликка бой бўлган таққослаш ҳосил қилинади: *Онанг ўлсин, сени бу ерга ёлғиз юбормай* (Ҳ. Ҳошимов). *Кўзим чиқсин сени кўргунча бундоқ.*

Таққослаш одатда *-га қараганда*, *-га нисбатан* кабилар ёрдамида ҳам ҳосил қилинади. Лекин ундай таққослашда экспрессивлик бўлмайди.

Таққослашнинг яна бир кўриниши бор. Унда қиёслашган нарсалардан бирининг моҳиятини орттириб кўрсатиш учун аслида кучи ортиқ бўлган иккинчи томоннинг белгиси кучсизлантирилади, кичрайтирилади, ҳатто йўққа чиқарилади. Таққослашнинг бу тури доим экспрессивлик учун хизмат қилади. Бу тур *олдида* сўзи ёрдамида ҳосил қилинади: *Сенинг жамолнинг олдида офтоб жамолсиздур* (Эртақдан).

Сўзлашув нутқида қиёслашмиш қисмнинг кесими *еса* бўлади формасида қўлланади. Бунда қиёслаш кўринишича *олдида* сўзи орқали амалга оширилади.

— *Огайни бурундан ҳам борда сенда.*

— *Сенинг бурнинг олдида еса бўлади*

(Сўзлашув).

Бу ҳол асосан ҳазил-мутойиба йўли билан қиёслашмишнинг яхши томониши мақташ мақсадида ишлатилади.

Анъанага кўра, ёрнинг жамоли ойга, қуёшга ўхшатилади. Таққослашда эса «у ҳам камлик қилгандай», қуёш ер жамолидан паст даражада таъриф этилади. Таққослашда кейинги компонент риторик сўроқ формасида келиши мумкин. У ҳолда экспрессивлик яна ҳам ортади: *Шу кунингдан кўра ўлиб қўя қолсанг бўлмаслиди, ер юткир* (Ҳ. Ҳошимов). Таққослаш нутқнинг барча кўрinishларига (гарчи бир хил даражада бўлмаса ҳам) хосдир.

Зидлаш

Зидлашда воқеа, ҳодиса, белгиларни ўзаро зид қўйиб шулардан бирининг белгиси (кенг маънода) алоҳида таъкидланади. Зидлаш ҳодисаси ҳам икки компонентдан иборат бўлади ва кейинги компонентдан аниқлашган мазмун таъкидланади. Демак, зидлашда икки қисм мавжуд: а) зидланувчи қисм; б) зидлаш асосида таъкидланувчи қисм. Зидлаш асосан боғланган ва боғловчисиз қўшма гап формасида шаклланади. Экспрессивлик эса мана шу қўшма гап компонентлари орасидаги зидликнинг даражасига қараб белгиланади.

Биринчи компонентнинг мазмуни иккинчи компонентнинг мазмунини очиш учун фон вазифасини ўтаса, ком-

понентлар орасидаги зиддият кескин ва принципиал ҳолатда бўлса, экспрессивлик, кучли таъкид англашилади. Зидлаш принципиал характерда бўлмай, шунчаки тасдиқ ва инкор бирлигидангина иборат бўлса, унда экспрессивлик бўлмайди. Масалан: «Йўқ, унинг қўлида ўлса ўладирки, лекин севгилисини хор қилмас эди» (О. Ёқубов) гапидаги зидлик билан «Бугун ҳаво булутли бўлади, лекин ёмғир ёрмайди» (радиоэшиттириш) гапидаги зидлик даражаси бир хил эмас. Аввалги гапда олдинги компонент иккинчи компонентнинг мазмунини очиш, муҳими, бўрттириш учун хизмат қилмоқда. Бинобарин, бу гапда экспрессивлик кучли. Иккинчи гапда эса экспрессивлик йўқ. Чунки бу гап компонентлари орасида принципиал зидлик йўқ.

Зидлаш икки хил асосда ҳосил қилинади: 1) феълнинг бўлишли, бўлишсиз формалари асосида; 2) антонимик муносабатлар асосида.

Биринчи хил зидлашда зид боғловчилар, шу вазифадаги юкламалар иштирок этади. Баъзан эса зидлаш компонентлари интонация ёрдамида боғланади. Зидлашнинг зид боғловчилар ёрдамида боғланишига мисоллар:

Шу бир чаноқ пахта ҳам зоҳирдан маъсум ювош.

Ва лекин заҳматлари сиғмас онга, шуурга

(А. Орипов).

Дунёда қутловлар бор, бири биридан гўзал.

Дунёда табриклар бор, бири биридан эзгу.

Лекин бу оламда топилмас ҳеч маҳал,

Она юрт туйғусидан баландроқ бир туйғу.

(А. Орипов).

Дунёда ҳамма нарсдан мубҳамлик ёмон. Кишининг бошига тушган кулфат на чоғлик оғир бўлмасин, уни сабру тоқат, ирода билан енгиш мумкин. Лекин ноаниқлик эзиб ташлайди кишини (О. Ёқубов). Баъзан зидлашда таъкидланувчи иккинчи компонент мураккаб тус олади. У фикрни яна ҳам кучли ифодалашга хизмат қилувчи қисм томонидан конкретлаштирилади. Масалан, *Айтмишларким, равзаи-ризвонда ҳуснда тенгсиз ҳуриликлар бўлар эмиш. Бўлса бордир. Ва лекин фақирга ўша тенгсиз жаннатингни ато қилсанг ҳуснда беназир ҳуриликларингга қарамас эдим ... Фақир барча ҳуриликлар фаришталарни тарк этиб ёлғиз сизни сўраб олар эдим* гапида *Ва лекин* деб бошланувчи қисм сўзловчининг асосий ифода мақсадини бўрттириш учун хизмат қилмоқда.

Зидловчи вазифасида қўлланувчи юкламалар ёрдамида тузилган зидлашда ҳам худди юқоридаги ҳолни кўрамиз: *Ешинг тўққиздан ўтибди-ю, кўчада шаталоқ отидан бери келмайсан* (Сўзлашув). -ки боғловчиси ёрдамида ҳам зидлаш ҳосил қилинади. Бундай пайтда ҳам ифода мақсади таъкидланади: *Очликдан ўлсам ўлайинки, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайман* (Сўзлашув). Зидлаш баъзан тўсиқсизлик муносабати асосида ҳосил қилинади. Унда зидлик бўлишига қарамай, мўлжалдаги иш-ҳаракат юзага чиқади. Маълумки, тўсиқ бор жойни босиб ўтиш учун тўсиқ йўқ жойни босиб ўтишга нисбатан катта куч талаб қилинади. Худди мана шу ҳодисага ўхшаб, тўсиқсизлик муносабати асосида тузилган зидлашда ҳам фикр таъсирчанлиги кучли бўлади. Чунки бунда ҳам иш-ҳаракат маълум тўсиқни енгиб ўтиб, юзага чиққан бўлади. Зидлашнинг бу хилида компонентлар одатдагидек -са, -да, -са, -ҳам, -масин каби воситалар ёрдамида боғланади. *Ёв ёндирса, кул қилса ҳамки, камаймайди, ҳуснинг, чиройинг* (Уйғун). *Пешонамни силагансан куймайман гўрда асло. Қилич солса ҳам, тўғралмайман, ўлмайман ўқ қадалса ҳам* (Ҳ. Олимжон). *Мен ўзим аравадан бошқа ишга ярамайдиган пачоқ отдай кўринсам ҳам, унча-мунча чавандоз минолмайдиган улоқчи отман. Унча-мунча одамни чалпақ қиламан! Чалпақ! Бун билиб тушуниб қўйинг* (А. Қаҳҳор).

Зидлаш компонентлари -масин формаси ёрдамида боғланганда экспрессивлик яна ҳам кучли бўлади: *Чақмоқ қанча баландда чақмасин, эгри бўлгани учун, албатта ернинг бағрига, қаърига борур* (С. Айний). *Шароит қанчалик оғир бўлмасин, олдимизда қанча тўсиқ бўлмасин, мўлжалланган мақсадга, албатта эришамиз* (Сўзлашув).

Бундай қўлланишда кўпинча компонентлар орасида бари бир сўзи қатнашади ва маънони таъкидлаш учун хизмат қилади: *Қанчалик қаршилиқ кўрсатманг, бари бир таслим бўласиз* (Сўзлашув). Тўсиқсизлик муносабатини ифодалашнинг яна бир кўриниши борки, унда экспрессивлик алоҳида таъкид билан ифода этилади. Бунда шарт феълнинг бўлишли, бўлишсиз формалари қўша қўлланади-да, иш-ҳаракатнинг бажарилиши учун ҳеч нарса тўсиқ бўла олмаслиги кучли тарзда ифодаланади. Бундай қўллашнинг ҳам турлича кўринишлари бор: *таклиф қилса ҳам, қилмаса ҳам боравераман — таклиф қилсин, таклиф қилмасин, бари бир бораман*

(боравераман). *Хоҳ таклиф қилсин, хоҳ таклиф қилмасин бари бир бораман* кабилар.

Тилдаги бу ҳодиса синтактик экономия қондаси туфайли бўлиши мумкин. Мисоллар: Хазинани топинглар, топсаларинг ҳам топасизлар, топмасаларинг ҳам топасизлар! («Олтин олма») — Шу пиёлани тузатсанглар ҳам тузатасиз, тузатмасаларинг ҳам тузатасизлар! — деди («Олтин олма»).

Тўсиқсизлик муносабати грамматик воситаларсиз ҳам ифодаланиши мумкин. Бундай пайтда интонация алоҳида аҳамият касб этади: ...*Этларимни ништар билан шилсинлар, хону монимга ўт қўйсинлар, бошимда тегирмон тоши юргизсинлар! Мен сиздан ажралмайман* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий)!

Зидлашнинг бу кўриниши мақол ва афоризмларда ҳам кўплаб учрайди: *Қўл яраси кетар, тил яраси кетмас*.

Хуллас, қиёслаш категория сифатида тафаккурга хос ҳодиса бўлиб, у ташқи оламни билиш, ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Нарсалар, белгилар, воқеалар орасидаги объектив боғланиш, ўхшашлик ёки тафовут, зидлик, қарама-қаршилик каби ҳодисалар қиёслаш натижасида аниқланади. Ҳар қандай тушунча ва тафаккурнинг асоси қиёслашдир⁵. Тил ва тафаккур бирлиги туфайли бу ҳодиса тилда ҳам ўз ифодасини топади. Қиёслаш кенг маъноли тушунча бўлиб, ўхшатиш, тенглаштириш, таққослаш, зидлаш каби турларни ўз ичига олади.

Ўхшатиш, тенглаштириш, таққослаш, зидлаш каби ҳодисалар ўртасида умумийлик бор: уларнинг ҳаммасида ҳам нарсалар, белгилар, воқеалар ўзаро қиёсланади (нисбатланади). Лекин улар тилда ифодаланишининг ўзига хослиги ва қиёслаш усулининг хилма-хиллиги билан бир-бирдан кескин фарқ қилади. Дарҳақиқат: *Бошимга бир арава тош ағдарилгандай бўлди* (Ф. Насриддинов). *Ҳаром йўллар билан дабдабали яшагандан кўра ночор яшаган афзал* (Сўзлашув). *Ҳар беҳиларки, чойнакдай-чойнакдай* («Ешлик»).

Мен яшамоқ истайман

Бир асрча мутгасил

Лекин ўлсам розиман

Гастеллодай мард асл

(М. Шайхзода).

⁵ Ушинский К. Д. Танланган педагогик асарлар. Тошкент, 1959, 459-бет.

каби гапларни солиштириб кўрилса, улар қиёслашнинг турли кўринишлари эканини фарқлаш қийин эмас. Уларнинг биринчиси ўхшатиш йўли билан, иккинчиси таққослаш, учинчиси тенглаштириш, тўртинчиси эса зидлаш усули билан қиёсланган.

Одатда, қиёслаш, таққослаш, чоғиштиришни (баъзан ўхшатишни ҳам) синонимик сўзлар қаторида баҳолайдилар. Бу тушунчаларни фарқлаш лозим эканини юқоридаги фактлар (мисоллар) ҳам кўрсатиб турибди.

Шундай қилиб, қиёслашнинг санаб ўтилган кўринишлари ўзига хос синтактик конструкциялар воситасида — нутқда воқе бўлади ва кўп вақт фикрнинг ўта таъсирчанлиги учун хизмат қилади.

СИҚИҚ КОНСТРУКЦИЯЛИ ГАПЛАР

Экспрессивлик ифодаланиши жиҳатидан қараганда бир составли гапнинг кесимсиз турлари алоҳида ва ўзига хос хусусият касб этади. Эгасиз бир составли гаплар орқали ҳам экспрессивлик ифодаланиши мумкин. Лекин бунинг учун маълум шарт-шароитлар талаб қилинади. (Масалан, инверсив тартиб, риторик сўроқ, такрор каби). Кесимсиз бир составли гаплар эса тўғрида тўғри экспрессивликни ифодалайди. Кесимсиз бир составли гаплар сифатида инфинитив, номинатив, баҳо ва буйруқ-истак билдирувчи гапларни санаш мумкин. Булардан ташқари, сўз — гап, бўлақларга ажратилмайдиган гап, вокатив гап ҳам борки, улар бир составли гап ёки икки составли гап жумласига кирмайди. Санаб ўтилган гапларнинг деярли ҳаммаси бир сўз ёки сўз формаси асосида тузиладиган гаплардир. Бундай гапларнинг умумий томонлари ҳақида гапиришда ва таҳлил қилишда уларнинг ҳаммасини бирлаштирувчи, акс эттирувчи битта ном билан аташ эҳтиёжи сезилади. Шунга кўра мана шу эҳтиёжни таъмин этувчи тушунчани ифодаловчи ном сифатида, шартли равишда бўлса-да сиқиқ конструкцияли гаплар терминини маъқул кўрдик.

Сиқиқ конструкцияли гаплар ҳақида рус тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам турлича, ҳатто бир-бирини инкор этувчи қарашлар мавжуд. Лекин уларнинг ҳаммаси учун эътирозга моллик бўлмаган, умумий характерли хусусиятлари борки, улар энг аввал структура асосининг сиқиқ, лўнда эканлиги билан характерланади. Бизнинг ишимиз нуқтай назаридан энг муҳими, бундай гапларнинг ҳаммасида сўзловчининг воқеликка субъектив муносабати — модаллик, экспрессивлик, эмоционаллик ифодаланиши, сўзловчининг кучли психофизиологик реакцияси бўртиб туришидир. Демак, бу тип гапларда тилнинг коммуникатив функциясидан

кўра стилистик функцияси — эстетик функцияси устун бўлади. Сиқик конструкцияли гаплар асосан бадий услубга хос бўлиб, улар икки составли гаплардан бош бўлақларининг морфологик шаклланиши, нисбат ва бўлишши, бўлишсизлик категорияларига муносабати жиҳатдан фарқ қилади. Улар грамматик жиҳатдан ихчам, сиқик, қисқа бўлиши, семантикасининг лўнда ва сермазмунлиги билан алоҳида ўзига хос аҳамият касб этади. Улар ифоданинг жонли, таъсирчан ва тасвирий бўлишини таъминлайди. Бошқача қилиб айтганда, сўзловчи (автор) ўз фикрини, мақсадини кучли эмоция, экспрессивлик билан ифодалаш мақсадида атайлаб мана шундай гап формаларини қўллайди.

Номинатив гаплар

Маълумки, гап тушунчаси шахс, сон, замон тушунчаси билан узвий боғлиқ. Номинатив гапларга ҳам мана шу фикрни тадбиқ қилиш лозим. Мавжуд адабиётларда сўз ёки сўз бирикмасининг гап ҳолида шаклланиши учун интонацион тугалликни асос қилиб кўрсатилади. Тўғри, гапнинг асосий белгиларидан бири — интонацион тугаллик. Лекин унинг энг муҳим белгиларидан яна бири предикативликдир. Предикативлик эса шахс-сон, замон тушунчаларидан ҳоли бўлмайди. Фалсафий нуқтаи назардан қараганда ҳам ҳар қандай ҳаракат маълум бир замонда содир бўлади.

Профессор И. Расулов сўз ёки сўз бирикмаларининг субстантив характерда бўлиб, замон категорияси билан муносабатга кирганда ва алоҳида интонация билан айтилганда гап бўла олишини таъкидлайди ҳамда бир қатор йирик тилшуносларнинг шу ҳақдаги фикрларини умумлаштиради¹.

Демак, номинатив гапларда замон тушунчаси акс этади. Лекин номинатив гапнинг замони ундан олдин ёки кейин қўлланадиган гапнинг замони билан боғлиқ бўлади. Улар асосан ҳозирги замонда мавжуд бўлган предмет, воқеа-ҳодисаларни ифодалайди (Номинатив гапларнинг инкор формаси бўлмайди, инкор форма билан қўлланса унинг характери ўзгаради: «Оқшом»... номинатив гап. *Оқшом эмас — кесим.* Икки составли тўлиқсиз гап).

¹ Расулов И. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида бир составли гаплар, Тошкент, 1974, 189-бет.

Номинатив гаплар қисқа, лўнда ва тасвирий характерда бўлгани учун ҳам кўп вақт экспрессивлик хусусиятига эга бўлади. Номинатив гаплар бадий услубга хос бўлиб, алоҳида стилистик восита сифатида хизмат қилади. Номинатив гаплар ва унга боғлиқ бўлган пейзаж айрим ҳолларда шунчалик таъсирчан бўладикки, гўё ўқувчи ҳам, ёзувчининг ўзи ҳам ўша манзарада бевосита иштирок этаётгандай ҳис қилади ўзини. Мисоллар: *Дод-фарёд, ғалаён, ўт қўйилган маҳкамалар устида бурқсиган тутун, мингбошиларнинг калласи, полиция ўқидан қонга беланган одамлар. Киши йўланиб қолади: Наҳот «Уфқ»даги одамлар ўша мардикорлар, ўша халқнинг авлоди бўлса! (А. Қаҳҳор)*. Бу мисолда номинатив гаплар манзарани тўлалигича тасвирлаган бўлса, ундан кейинги гап ёзувчини ҳам, ўқувчини ҳам ҳаяжонга солади, ажаблантиради. Хуллас, ёзувчи ва китобхон тасвирлаётган манзаранинг бевосита иштирокчиси сифатида гавдаланади. Номинатив гаплар ўқувчини тасвирланаётган манзарага, шароитга олиб келади: *Миллий нақшлар билан безалган меҳмонхона, маданият саройи, магазинлар, ранг-баранг гуллари билан дилни хушнуд этувчи кенг-кенг майдонлар, ишчи шаҳарчалари, комсомол кўли, ойнадай шаффоф йўллар... Моҳидил сайр қилиб тўймасди (Ж. Абдуллахонов)*. Номинатив гаплар асосан нутқ бошида келади, кейинги тасвирланадиган қисмга ўқувчи диққатини тортади: *Сукунатга кетган чўлнинг оромбахш оқшоми. Трактор ва экскаваторларнинг овози ҳам оқшом пайтида кучлироқ эшитилади («Шарқ юлдузи»)*. Баъзан номинатив гаплар нутқ охирида келади. Унда сўзловчининг воқеликка бўлган субъектив муносабати хулоса сифатида берилади: *Амирбойнинг Янгиқўрғонда юз танобдан ошиқ ери бўлатуриб, озгина қарзим учун қозига чақиртирди, икки таноб еримни ўзига ўтказиб олди. Мана озор, мана ҳақсизлик (С. Абдулла)*.

Маълумки, номинатив гаплар логик-грамматик хусусиятига қараб икки турга бўлинади. Мавжудлик ва кўрсатиш гаплари. Мавжудлик ифодаловчи гапларга қараганда кўрсатиш ифодаловчи гапларда экспрессивлик кучли бўлади. Чунки *ана, мана* сўзлари маънони таъкидлашда муҳим роль ўйнайди: *Мана мен! Ҳозир қаёққа қараманг, менга ўхшашлар! (Ойбек)*.

Номинатив гапларнинг бир нечаси бирикиб боғловчисиз қўшма гапни ҳосил қилиши мумкин. У ҳолда *ана, мана* сўзлари ё битта қўлланиб ҳамма компонент учун

умумий бўлади ёки ҳар бир компонент *ана, мана* сўзлари билан қўлланади. Кейинги ҳолларда экспрессивлик кучли бўлади: *Мана арава, мана ёнма-ён ўтиришган Дониёр билан Жамила, мана бўш ташлаб қўйилган тизгинлар, мана қоронғида сағриси зўрға кўриниб йўртиб бораётган отлар. Ундан нарида дала... Узоқ-узоқларда юлдузлар милтиллайди* (Ч. Айтматов). Бу тип гаплар баъзан юклама ёрдамида боғлиниб, боғланган қўшма гап ҳосил қилади. Бунда номинатив гап айнан бир сўздан бўлса, *ана, мана* сўзлари қўлланади, қўшма гап компонентлари турли сўздан бўлса, *ана* ёки *мана* сўзларидан бири такрор қўлланади: *Ана маза-ю, мана маза* (Сўзлашув). *Ана тантана-ю ана шодлик*. Классик адабиётда номинатив гаплар бутун-бутун байтларни ташкил қилиши, юксак бадийликни, тасвирийликни ҳосил қилишини кўрамиз: *Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати, шеър, баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти* (Бобир).

Номинатив гаплар *қандай, нақадар, қанча* каби нисбий олмош — аниқловчилар билан қўлланиши мумкин. Унда экспрессивлик анча кучли бўлади: *Қандай ёқимли тонг! Тўйиб-тўйиб нафас оласан* (Телекўрсатув). *Нақадар гўзал манзара!* (Б. Кербобоев). *Қандай ҳалжонли хабар. Нақадар буюк қудрат, қиёси йўқ жасорат — ажойиб қаҳрамонлик Одам оёғи космосга етди* (Ф. Насриддинов). Бу тип номинатив гапларда интонациянинг роли ғоят муҳим. Агар унда тегишли интонация ўзгарса сўроқ гапга айланади (Лўйиқса, қандай, қанча сўзлари бўлганда). Қиёс қилинг: *Қандай водий* — урғу қандай сўзининг охириги бўғинида (бир составли эгасиз сўроқ гап). *Қандай водий* — урғу қандай сўзининг биринчи бўғинида (Номинатив гап). Номинатив гаплар сўзлашув нутқида баъзан тушум келишиги формасида ҳам ифодаланади. Бунда сўзловчининг воқеликка — шахсга нисбатан салбий муносабати (кўпроқ ёқтирмаслик) акс этади. *Туришини!... Афтини! Худди алвастига ўхшайди-я* (Сўзлашув).

Номинатив гапларнинг асосий функцияси нутқнинг эмоционаллиги, экспрессивлиги тасвирийлиги учун хизмат қилишдир.

Баҳо, буйруқ-истак ифодаловчи гаплар

Нутқда бош бўлаги от ёки отлашган сўзлардан тузилган гаплар бўлиб, улар баҳо, буйруқ-истак маъно-

ларини ифодалайди. Бундай гаплар ҳақида рус тилшунослигида турлича қарашлар мавжуд. И. Расулов мазкур гап ҳақида айтилган фикрларни таҳлил қилиб, ўзининг асосли қарашларини баён этади¹. Лекин унинг «Бечора йигит!» типигаги гапларни икки составли тўлиқсиз гап, деб кўрсатишига қўшилиб бўлмайди. Унинг фикрича, кўрсатилган гап аслида «Бу бечора йигит» бўлиб, ундаги *бу* — эга туширилган. Бу фикрга шунинг учун қўшилиб бўлмайдики, биринчидан, «бечора йигит» гапида йигитнинг бечоралиги констатация қилинмоқчи эмас, балки унда авторнинг шахсга (йигитга) бўлган субъектив муносабати — унга нисбатан ачиниши, шу ҳолатга рози эмаслиги каби туйғулари акс эттирилган. «У бечора йигит» гапида эса нейтрал муносабат — оддий хабар ифодаланаяди. Демак, улар семантик жиҳатдан бутунлай бошқа хил гаплардир. Иккинчидан, бу тип гаплар маъносига кўра, фарқланса ҳам грамматик шаклланиши жиҳатидан номинатив гапнинг айнан ўзи дейиш мумкин. Агар «бечора йигит» гапига сунъий равишда *бу* сўзини «туширилган эга» деб, гапни эса икки составли тўлиқсиз гап деб баҳолайдиган бўлсак, кесимсиз бир составли гап деган тушунчага ўрин қолмайди ҳисоб (Номинатив гапга ҳам туширилган кесим топиб, уни ҳам икки составли тўлиқсиз гап, дейиш мумкин бўлади).

Баҳо, буйруқ-истак билдирувчи от-гаплар аслида экспрессивлик яратиш мақсадида махсус ўша формада (бечора йигит) қўлланади. Унга нисбатан зўрма-зўраки «Эгаси бор, у тушиб қолган», деган гапларни айтиш бу хил гапларнинг табиатига мос келмайди. «Кетаверади — кетаверади, тангадай ерни эгаллайди» гапига эгани (ҳассани) киритилса, унинг топишмоқлиги йўққа чиққани каби «бечора йигит» гапида *у* ёки *бу* сўзларини эга деб қаралса, *у* гапнинг характери, табиати бутунлай ўзгаради. Бизнингча, бу тип гапларни кесимсиз бир составли гапнинг алоҳида тури деб баҳолаш маъқул бўлади. Нутқда айниқса бадий адабиётда баҳо, буйруқ-истак билдирувчи от-гаплар анчагина учрайди ва фикрнинг ўта таъсирчанлиги учун хизмат қилади. Лекин тилшуносликка оид адабиётларда бу тип гапга эътибор берилмайди. Мисоллар: *Оқ йўл! Тез-тез хат ёзиб туринг!* (Сўзлашув) *Узоқдан Тангибой бўғилиб гапирди: Чилим!* (Ойбек). Бу тип гапларда буюриш билан бирга истак,

¹ Уша асар, 183-бет.

тилак, орзу, мамнунлик, розилик, хурсандчилик, огоҳлантириш, ғазаб, норозилик, дўқ, ажабланиш каби маънолар ифодаланади. Умуман, уларни экспрессивлик учун хосланган гаплар дейиш мумкин. *Ажаб дунё! Ҳар ерда деҳқоннинг ҳоли чатоқ...* (Ойбек). *Диққат-диққат! Қолхоз радиоузелидан гапирамиз* (радио эшиттириш). *Вой бечора!— деди Гулсумбиби бирдан. Шўрлик қизга қийин бўлибди ҳаммадан* (Ойбек). *Олти миллион тонна пахта! Бу буюк жасорат. Қаҳрамонона меҳнат эвазига қўлга киритилади* (Сўзлашув). *Эвоҳ, эссиз умр, эссиз қизим!...* (Ойбек).

Инфинитив гаплар

Инфинитив деб номланаётган гап ҳақида рус тилшунослигида ҳам, туркологияда ҳам анчагина фикр-қарашлар мавжуд. Аввало, рус тилидаги инфинитив билан ўзбек тилидаги «инфинитив»лар тушунча сифатида бир хил эмас. Шунга кўра, ўзбек тилида уни инфинитив деб эмас, ҳаракат номи деб келиниши тўғри.

Инфинитив гап деганда бош бўлаги инфинитив билан ифодаланган гаплар тушунилади. Рус тилида инфинитив борлиги учун инфинитив гап ҳам бор. Лекин ўзбек тилида рус тилидаги сингари инфинитив ҳам, инфинитив гап ҳам йўқ. Масалан: *Встать! Молчать!* типдаги гапларни ўзбек тилида айнан бериб бўлмайди (Турмоқ, жим бўлмоқ) каби. Шунингдек, ўзбек тилидаги инфинитив деб номланаётган гаплар логик-грамматик жиҳатдан рус тилидаги инфинитив гапга тенг эмас. Хуллас, морфологик ҳодиса сифатида ҳам, синтактик бирлик сифатида ҳам ҳар икки тилда улар бир хил ҳодисалар эмас. Фақат уларнинг ҳар тилга хос бўлган «Феълнинг ноаниқ формаси» эканлиги ўхшаш холос. Шунинг учун ўзбек тилидаги шу ҳодисани рус тилидаги каби баҳолашга уриниш ҳам тўғри бўлмайди.

Инфинитив деб номланаётган гаплар кўп жиҳатдан номинатив гапларга ўхшайди. Улар орасида фарқни кўрсатувчи асосий нарса тўлдирувчи ва ҳол билан кенгайиш ёки кенгаймасликдир. Ҳаракат номи феъл формаси бўлганидан шу сўз билан ифодаланган гап ҳол ва тўлдирувчи билан кенгайиши табиий. Бу хусусият номинатив гапга хос эмас. Ҳар икки гапнинг яна бир фарқли томони уларнинг қўлланиш кўламида (частотасида). Номинатив гаплар нутқда, айниқса, бадний тилда жуда кўп қўллангани ҳолда инфинитив гаплар анча кам қўллана-

ди. Номинатив ва инфинитив гапларни бир-биридан айирувчи белгиларга нисбатан уларни бирлаштирувчи, яъни ўхшашлигини кўрсатувчи белгилар кўп. Шунга кўра, И. Расулов инфинитив гапларни ўзбек тилида бир составли гапларнинг алоҳида тури сифатида қарамай, номинатив гаплар донрасига киритиш зарурлигини таъкидлайди¹.

Инфинитив гаплар ҳаракат номининг *-ш (иш) -моқ* формали кўринишлари билан ифодаланади. Улар деярли ҳамма вақт кучли экспрессивликни ифодалайди. Мисоллар: *Яккаю ёлғиз онадан шунча вақт хабар олмаслик! Шу ҳам инсофданми* (Телекўрсатув).

Инфинитив гаплардан кейин қўлланувчи гап асосан риторик сўроқ формасида бўлиб, ё кескин норозилик, ғазаб ёки шодлик, қувонч каби маъноларни билдиради. Бу ҳол инфинитив гапларнинг кучли эмоционал экспрессив характерга эга эканини кўрсатади. Яна мисоллар: *Ажаб... ўз уйини ташлаб кетиш! Бу қандай ақлсизлик* (Ойбек). *Очилмаган қўриқни биринчи очиш! Бу қийин ва жуда савобли иш, ўғлим* (И. Раҳим). *Гул сайрига чиқмоқ! Буним ким севмайди* (С. Айний). *Ёшликда онадан ажралдиш! Етим қолиш! Эҳ, урушининг нимасини айтасиз* (Шухрат). Ҳаракат номи билан ифодаланган гаплар ҳол ва тўлдирувчи олиб кенгайтишни айтди. Бу ўринда унинг феъллик хусусияти кўзга ташланади. Лекин инфинитив гапнинг бош бўлаги кесимдан кўра эгани эслатиб туради. Бу ўринда эса ҳаракат номининг отлик хусусияти намоён бўлади. Демак, бу хил гапларда ҳаракат номининг икки хусусияти (ҳам феъллик, ҳам отлик) бир вақтнинг ўзида амалда қўлланади.

Умуман, инфинитив гаплар қисқа, лўнда нутқ формаси бўлиб, сўзловчининг воқеликка бўлган субъектив муносабатини, кучли эмоционал ҳолатини акс эттиради. Бу тип гаплар бир составли гапнинг алоҳида кўриниши бўлмай, номинатив гапнинг айрим хусусиятлари билан фарқланувчи бир кўринишдир.

Вокатив гаплар

Вокатив гаплар тузилиши жиҳатидан ундалмалардан фарқ қилмайди ҳисоб. Шунинг учун вокатив гапларни баъзан ундалма билан, баъзан эса номинатив

¹ Уша асар, 78-бет.

гаплар билан аралаштириш ҳоллари кўзга ташланади. Лекин вокатив гаплар ундалмадан гапга хос барча белгиларни ўзида акс эттириши билан фарқланса, номинатив гапдан ифодалайдиган маъноси билан фарқ қилади. Яъни номинатив гаплар предмет ва воқеа-ҳодисаларнинг мавжудлигини тасдиқлаш, кўрсатиш каби маъноларни билдирса, вокатив гаплар сезги ва эмоцияларни ифодалайди. Хуллас, вокатив гап ҳам ўзига хос хусусиятлари билан сиқик конструкцияли гаплар қаторидан ўрин олади. Мисоллар:— *Ким у!—қиққирди келаётган одам мудҳиш воқеа юз берганини сезиб... Қўл фонарини ёқиб ерда ётган аёлнинг юзига тутди. Лобар?..* Бу гап (Лобар!) да сўзловчи Лобарга нисбатан ундаш мақсадини кўзлаётгани йўқ, балки тўсатдан кутилмаганда юз берган мудҳиш воқеа таъсири натижасида ўзида юз берган кучли ҳаяжонни ифодаламақда.

— *Отажон, менинг отажоним!*— деб Алик қучоқлабди.

— *Ўғлим, жон ўғлим,*— дебди ота маҳкам қучоқлаб (Эртақдан). Бу мисолда ҳам, *отажон, менинг отажоним, ўғлим, жоним ўғлим* каби сўз ва бирикмалар ундалма бўлмай, сўзловчининг кучли эмоциясини ифода этувчи гаплардир, узоқ кўришмасдан юрган ота-боланинг ҳаяжонли қувончининг ифодасидир. Хуллас, вокатив деб номланган гаплар кучли эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлган махсус гап туридир.

БУЛАКЛАРГА АЖРАТИЛМАЙДИГАН ГАПЛАР

Бўлақларга ажратилмайдиган гаплар ҳақида турли қарашлар мавжуд. Бундай гаплар дастлаб ундов билан ифодаланган гапга нисбатан ундов гап номи билан юритилган ва унга ундовдан ташкил топган гаплар киритилган. Кейинчалик унинг мазмуни тушунча сифатида кенгайиб борган. Шунинг учун бўлса керак, бундай гаплар турлича ном билан юритилиб келинди: Ундош гап (А. Ғуломов) ундов-гап (С. Усмонов). Бўлақларга ажратилмайдиган гаплар (И. Расулов). Бундан ташқари, бу хил гаплар сўз-гап деб ҳам юритилади.

Ҳозирги кунда бу тип гаплар бўлақларга ажратилмайдиган гап деб юритилмоқда. Уларнинг сўз-гап дейлиши ҳам (бир сўз билан шаклланади), бўлақларга ажратилмайдиган деб аталиши ҳам (улар ё эга, ё кесим, ёки иккинчи даражали бўлақ ҳам эмас) тўғри. Биз ихчамликка эришиш мақсадида сўз-гап терминини танла-

дик. Бирор тил бирлигини, масалан, сўзни гап бўла олиши ёки бўла олмаслигини эътироф этиш гапни қандай тушунишдан келиб чиқадиган масаладир. Гап реал борлиқни ва унга бўлган муносабатни — модалликни ифодалайди. В. В. Виноградовнинг фикрича, гапнинг характерли икки асосий белгиси бўлиб, бири хабар интонация, иккинчиси эса предикативликдир.

Сўз-гапларнинг ташкил топишида, айниқса, интонациянинг роли бениҳоя каттадир. Интонация компонентларидан урғу ва мелодика сўз-гапларни, аввало, гап сифатида шакллантиради. Шу билан бирга, унинг характерини, мазмунини белгилайди.

Сўз-гаплар ўзига хос хусусиятлари билан икки составли гапдан ҳам, бир составли гапдан ҳам фарқ қилади. Бу хилдаги гаплар бошқа бўлақлар ҳисобига кенгаймаслиги билан сиқик конструкцияли гапнинг бошқа турларидан ажралиб туради.

Сўз-гаплар ҳамма вақт сўзловчининг эмоционал ҳолатини ифодалайди. Сўз-гаплар хилма-хил маъноларда қўлланади. Лекин ҳар қандай маъно унда экспрессивлик, эмоционаллик билан боғлиқ бўлади. Сўз-гапнинг маъноси ҳам, экспрессивлиги, эмоционаллиги у билан ёнма-ён қўлланадиган гапнинг характери билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Масалан: *Эҳ!* гапнинг мазмуни шу якка ҳолида абстракт характерда. У афсусланишними, шодликними ифода этаётгани аниқ эмас. Агар ундан кейин тегишли гап келтирилса, унинг мазмуни шу билан бирга эмоционал хусусияти ойдинлашади: *Эҳ! Аттанг, кечикибмиз* (афсусланиш). *Эҳ! қандай гўзал манзара* (завқланиш) каби. Бундан экспрессивлик, эмоционаллик сўз-гапларда мавжуд эмас, деган маъно келиб чиқмайди. Сўз-гапнинг иштирокисиз кузатилган мақсадга (экспрессивлик, эмоционалликка) эришиб бўлмайди. Бу маънолар сўз-гапта фақат мавҳум бўлиб, сўзловчининг субъектив муносабати ундан кейинги гапдан сўнг конкретлашади.

Сўз-гапларни маъносига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Турли хил кечинмаларни, эмоционал муносабатларни ифодаловчи сўз-гаплар: *Э, аттанг!, дебди овчи ачиниб.— Пешонам шўр экан* (Эртақдан). *Войдод! Сен ўзинг кимсан!*— *деб қичқирибди* (Эртақдан). *Эҳ! Қани энди қишлоқда мактаб бўлса эди* (М. Исмоилий). *Ҳай, ҳай, ҳай! Ака ўйлаб иш тутинг* (Эртақдан).

2. Расм-одатни ифодаловчи сўз-гаплар: *Тўғонбек да-рахтлар орасидаги қатор уйлардан бирини очди:— Марҳамат! (Ойбек).— Ассалом...*

— *Нима истасанг айт, Марҳабол!... (Эртақдан).*

3. Таҳсин, ҳурматлаш: *Қуллуқ! кам бўлманг опа (Яшин). Қойил! Тушгача 100 килограмм! Баракалла! (Сўзлашув). Қойил! Мана бунини хушxabар деса бўлади («Ўқитувчилар газетаси»).*

4. Буйруқни: *Бас, Бас, Бас! Этларимни наштаб билан тилсинлар... (Ҳ. Ҳ. Ниёзий). Хўш, тезроқ гапир. (И. Султон).*

5. Тасдиқ, инкорни: *Йўқ, йўқ, йўқ! Ҳамзанинг тегманг жонига (Яшин). Майли. Қўйиб берайлик-чи, нима қиларкан? (Сўзлашув).*

Буйруқ, инкорни билдирувчи ҳа, йўқ сўзлари доим сўз-гап функциясида келавермайди, шунингдек, эмоционаллик ифодамайди. Айрим адабиётларда бунинг фарқи бормаслик ҳоллари кўзга ташланади. Масалан, «Ҳозирги ўзбек адабий тили»да қуйидаги мисол сўз-гап сифатида берилди:

— *Онанг борми?— Онам мени ноиложликдан ташлаб кетган.*

— *Отангчи?— Йўқ.— Тоғангчи?— Холанг-чи? Йўқ.* Бу мисоллардаги йўқ сўзлари аввало, сўз-гап эмас, балки тўлиқсиз гаплардир. Қолаверса, унда экспрессивлик ҳам йўқ, оддий нейтрал информациянинг ўзидир.

Синтактик синонимия

Синонимия ҳодисаси тилнинг бойлигини белгиловчи омиллардан саналади. Синонимия айниқса стилистика учун, унинг энг муҳим категорияси бўлган экспрессивлик, эмоционаллик учун аҳамиятли. Синонимия бор жойда танлаш, саралаш имконияти бор. Синонимия бор жойда фикрни аниқ, ифодали, образли рангба-ранг ифодалаш мумкин.

Синонимия ҳодисаси луғавий бирликлар орасида ҳам, морфемаларда ҳам, синтактик бирликлар орасида ҳам мавжуд. Бу эса тилнинг коммуникатив функцияси учун ҳам, эстетик ва стилистик функцияси учун ҳам ғоят муҳим имкониятдир.

Синтактик синонимия ҳам анча кенг кўламда иш кўрувчи алоҳида стилистик восита сифатида хизмат қилади. Масалан, «*Тилига қилич боғлаб бориб ҳам гарвузи қўлтигидан тушди*» (Ф. Насриддинов) гапани

«Аямай аччиқ ва кескин гапиришга тайёрланиб бориб ҳам мақсадига эришолмади» тарзида тушуниш мумкин. Бу гаплар орасида қандай фарқлар бор? Аввало, биринчиси — экспрессив характерда, иккинчиси эса нейтрал муносабат ифодаси. Иккинчи гапдаги равишдош обороти формасидаги ҳол биринчи гапда атайлаб образли ибора билан берилган, гапнинг кейинги қисми (мақсадга эришолмади) эса шу маънодаги фразеологизм билан берилган. Натижада гапнинг экспрессивликка бой формаси юзага келган. Демак, бу гапда сўз бирикмалари орасида синонимик муносабат ҳосил қилинган «...Қоқ-қанда қозиқ, илганда хурмача қилиб юриш учун тезроқ фарзанд кўриб олишга ошиқди» (Ф. Насриддинов) гапида ҳам шу ҳолни кўриш мумкин.

«Пул топишнинг барча йўллариини ўргатди» дейиш ўрнига «Нимани нимага урса муллажирингнинг қандай жаранглаб эшитилишини ўргатди» (Ф. Насриддинов) гапи қўлланилар экан содда гапнинг кучли экспрессивликка эга бўлган синоними ҳосил бўлади. Шунингдек, *туҳматчида виждон бўлмайди* гапи. *Ахир туҳматчида виждон бўладими!?*... *Унда виждон нима қилади* (Т. Тўла). тарзида тузилар экан, аввало, унда авторнинг воқеликка субъектив муносабати акс этган бўлади. Тўғрироғи, сўзловчи ифодаламоқчи бўлган фикрнинг таъсир кучини орттириш мақсадида гапнинг сўроқ формасини қўллайди. Бу гаплар (синонимлар) коммуникацияда бир хил. Лекин уларнинг ифодаланиши, айти пайтда маъно товланишлари ҳар хил. Хуллас, биринчи гаплар воқеликка нейтрал муносабат, иккинчилари эса экспрессив муносабат асосида юзага келган.

Синтактик синонимиянинг кўринишлари жуда кўп ва хилма-хилдир. Лекин биз бу ўринда уларнинг ҳамма турлари эмас, балки экспрессивлик ифодалашга алоқадорлари тўғрисида фикр юритамиз. Шу маънода синтактик синонимиянинг қуйидаги кўринишларини белгилаш мумкин:

1. Сўз бирикмалари (гап бўлаклари) орасидаги синонимия.

2. Содда гаплар орасидаги синонимия.

3. Содда ва қўшма гаплар орасидаги синонимия.

4. Қўшма гап турлари орасидаги синонимия.

Сўз бирикмалари (гап бўлаклари) орасидаги экспрессивликка алоқадор синонимия асосан сўзларнинг кўчма маънолари асосида юзага келади. Бу жиҳатдан улар кўпроқ лексикология билан боғлиқ масала. Шунга

кўра, бу ўринда сўз бирикмалари орасидаги синонимия ҳақида фикр юритмаймиз (бу ҳақда бошқа ишларда гапирилган).

Содда гаплар синонимияси бир хил мазмундаги гапларнинг ҳар хил формада ҳосил қилинишидир. Улар қуйидагича:

- а) дарак гаплар синонимияси.
- б) дарак ва сўроқ гаплар синонимияси.
- в) буйруқ ва сўроқ гаплар синонимияси.
- г) тасдиқ ва инкор гаплар синонимияси.

Дарак гаплар орасидаги синонимия деганда асосан «нормал» тартибда ва инверсив тартибда тузилган гаплар назарда тутилади.

Нормал тартибда тузилган гапда сўзловчининг нейтрал ҳолати баён этилса, инверсив тартибда тузилган гапда унинг модал — экспрессив муносабати акс этади. Инверсив тартибда ўзига хос қонун-қоидалар бор: гапнинг қайси бўлаги ажратиб-таъкидлаб кўрсатилмоқчи бўлса, ўша бўлак тартиб бўйича олдинга сурилади. Мазмунан аҳамиятсиз деб қаралган бўлак эса гап охирига кўчирилади.

— *Ҳой бола, кўтар қопингни, жўна бу ердан!* (Ҳ. Қодирий). Бу гапда кесимдан англашилган мазмун бўртирилган, бинобарин, кесим олдинга чиқарилган.

Инверсияда кўпинча кесим олдинга кўчирилади. Гапнинг мазмуни асосан кесимдан англашилади. Кесимнинг кучайиши гап мазмунининг кучайишига олиб келади¹. Мисоллар: *Унутинг мен бахти қарони* (С. Зуннуова) — *Мен бахти қарони унутинг. Ўчир овозингни, захча* («Гулхан») — *Овозингни ўчир, захча. Менга қаранг, Лайлихон, шунақа қилиб юраверасизми? Айтинг бир оғиз сўзингизни* (С. Зуннуова). — ...*Бир оғиз сўзингизни айтинг.*

Инверсия мураккаб кесим компонентлари орасида ҳам бўлиши мумкин: ...*Зокиржондан қолдим балога* (Мели Жўра). (*Болаларини*) *кетди ташлаб* (Сўзлашув).

Такрорнинг ҳамма тури (товуш такрори, сўз такрори ва гап такрори) одатда маънони кучайтириш, таъкидлаш учун хизмат қилади. Мана шу ҳолатнинг синтактик синонимияда қатнашуви ҳам, шубҳасиз, экспрессивлик ифодалаш учун қулай восита саналади. Масалан, *Кечаю кундуз бир нималарни ўйлагани ўйлаган. Қовоғи*

¹ Қаранг: А. Бдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Тошкент, 1983, 69—81-бетлар.

солингани солинган. Биттаю битта топган овинчоғи — китоб! Эрталаб ҳам китоб, кундузи ҳам китоб, кечаси тўшакка кирганда ҳам китоб. Бу ерда охириги учта гапни аслида «ҳамма вақт машғулоти — китоб» тарзида бир гап билан берилиши ҳам мумкин. Лекин сўзловчининг «доим» деган маънони бўрттиришга бўлган хоҳиши фикрни юқоридаги учта гап воситасида (такрорлаш билан) беришга олиб келган.

Дарак гаплар орасида юз берадиган синонимиянинг бошқа кўринишлари ҳам бор. Лекин улар соф синтактик ҳодиса бўлмай, бошқа сабаблар билан ҳам боғлиқ.

Маълумки, сўроқ формасида тузилган гапларнинг ҳаммаси ҳам жавоб талаб қилавермайди. Жавоб талаб қилмайдиган гаплар эса сўроқ мазмунини эмас, балки дарак ёки буйруқ мазмунини кучли тарзда ифода этади. Демак, улар ё дарак гапга ёки буйруқ гапга синонимик муносабат ҳосил қилади.

Дарак гапга синоним бўлган риторик сўроқ гаплар нутқда жуда кўп қўлланади ва фикрнинг экспрессивлиги учун хизмат қилади. Мисоллар: *Во ажабо, ўлимни ким истар экан* («Ўткир эди қалами») — *Ўлимни ҳеч ким истамайди. Қишлоқ ҳам, одамлар ҳам тупроққа қоришиб кетган, ер билан яксон. Одам зоти чидайдими, бунга?!* («Ўткир эди қалами»). *Бунга одам зоти чидамайди. ...Шуми камбағалга шафқат?!* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий). — *Бу камбағалга шафқат эмас. Тиқ этса эшикка тикилиб турганларнинг... ҳожатларини чиқаришдан ҳам олижаноб иш борми* (Р. Файзий).

Диалогик нутқда саволга савол тарзида берилган жавоблар айниқса экспрессивликка бой бўлади:

— *Сиз ҳам борасизми?*

— *Нега бормас эканман* («Техрон»). — Албатта бораман маъносида.

Буйруқ гапга синоним бўлган риторик сўроқ гаплар нутқда нисбатан камроқ қўлланади. Лекин ғоят кучли экспрессивлик ифодалаш учун хизмат қилади. Мисоллар: *Тезроқ жўнай қолмайсанми?!* (Сўзлашув). *Тезроқ жўнай қол!*

Менга деса, пушаймонингдан юрагинг қон бўлиб оқиб кетмайдими?! («Меҳнат ва турмуш»). — ...Қон бўлиб оқиб кетсин. *Менга деса тош ёғмайдими* (Уйғун) — Менга деса, тош ёғсин.

Тасдиқ ва инкор гаплар синонимияси деганда формал жиҳатдан инкор гапнинг тасдиқ маъносини ифодалаш ва шу мазмундаги тасдиқ гапга синонимик муно-

сабат ҳосил қилиши тушунилади. Одатда, инкор гап таркибида асосан унинг кесими таркибида инкор ифодаловчи восита қўша қўлланса, тасдиқ маъноси келиб чиқади ва шу маъно кучайтирилади: *Бу беш кунликда байроқни олмай қўймаймиз* (Сўзлашув).— Бу беш кунликда байроқни албатта оламиз. *Бизда ҳам инсоф йўқ эмас* (Сўзлашув). Бизда ҳам инсоф бор. *Шундай оғир кунларига ярамаганим иснод эмасми?!* (Р. Файзий) гапи ҳам формал жиҳатдан инкор гап бўлиб, шу мазмундаги тасдиқ гапга синонимдир. Лекин бу сўроқ гап сифатида мазмунан дарак гап билан ҳам синонимик муносабат ҳосил қилади. «Дарак ва сўроқ гаплар синонимияси» баҳсида бундай мисолларни таҳлил этдик. Шунга кўра бу масала тўғрисида ортиқча тўхтамаймиз. Лекин тасдиқ ва инкор гаплар стилистикаси, бу ҳақдаги айрим назарий масалалар ҳақида кейинроқ алоҳида фикр юритамиз.

Содда ва қўшма гаплар синонимияси ҳам алоҳида стилистик моҳият касб этади. Фикрни савол-жавоб тарзида ифодалаш одатда ҳамма вақт эътиборни нимагадир тортиш учун хизмат қилади: *Айтганманми — айтганман. Эшитганман — эшитгансан. Нега энди бажармайсан?!* (Сўзлашув) каби.

Худди шу ҳолат қўшма гап компонентлари орасида бир оз бошқача формада қўлланади ва биринчи компонентда бирор сўроқ ўртага қўйилади. Шу савол гапнинг иккинчи компонентида айтилмоқчи бўлган фикрни диққат билан тинглашга даъват этади. Натижада ўша сўроқдан англашилган маъно ажратиб, таъкидлаб, бўрттириб кўрсатилган бўлади. Масалан, *Ким кўп ўқиса, у кўп нарса билади* гапи аслида кўп ўқиган кўп нарса билади — содда гапи асосида сўзловчининг маълум мақсади натижасида шундай (савол-жавоб асосидаги қўшма гап тарзида) тузилган. Яна мисоллар: *Кимки халқ билан бирга бўлишни истар экан, у ҳаммаша партия билан бирга бўлади* (Газетадан)— Халқ билан бирга бўлишни истаган одам ҳаммаша халқ билан бирга бўлади. Бу мисолларда қўшма гаплардан англашилган мазмун уларнинг синоними бўлмиш содда гаплардагига нисбатан таъсирчандир.

Компонентлари *-ми* юкламаси ёрдамида бириккан қўшма гапларда ҳам шу ҳолни кўрамыз: *Модомики халойиқ қўлига тош олибдим, унинг кўнглида дарди бор* (Ойбек) гапи қўлига тош олган халойиқнинг кўнглида дарди бор гапининг экспрессив характердаги синонимидир. Баъзан содда гапнинг эга, кесими қўшма гапнинг

биринчи компонентига эга кесим бўлиб, унинг II даражали бўлаги қўшма гапнинг иккинчи компоненти сифатида шаклланади. Шу йўсинда содда гапнинг экспрессивликка бой бўлган қўшма гап — синоними ҳосил бўлади. Биз илм-техника йўли ҳаммага очиқ бўлган замондамиз — *Биз шундай замондамизки, илм-техника йўли ҳаммага очиқ* (Газетадан). Ҳақиқат қачон бўлмасин тантана қилишини билиб қўй — *Шуни билиб қўй-ки, ҳақиқат қачон бўлмасин тантана қилади* (Газетадан). Бундай конструкцияда кўпинча бош гапдаги кўрсатиш олмоши (эга ёки тўлдирувчи) туширилади. Лекин унинг борлиги мантиқан сезилиб туради ва таъкид маъноси йўқолмайди. *Маълум бўлдики, бу ерлар Андижон областига қарашли экан* (Й. Шамшаров) — Бу ерлар Андижон областига қарашли экани маълум бўлди. *Эсларингда бўлсинки, ўзинг меҳнат қилиб топган ноннинг мазаси доим шундай ширин бўлади* (Ойбек). — Ўзинг меҳнат қилиб топган ноннинг мазаси доим шундай ширин бўлиши эсларингда бўлсин. *Билиб қўй-ки, бу қилмишинг сенга қимматга тушади* (Сўзлашув). — Бу қилмишнинг сенга қимматга тушишини бўлиб қўй.

Қўшма гаплар синонимияси деганда бир типдаги қўшма гапларнинг турли конструкцияда тузилиши ёки турли типдаги қўшма гапларнинг мазмунан уйғунлашуви тушунилади. Масалан, *...Яланғоч ҳолда дарёдан ўтганимизни биламиз, ит эмганлар* (немислар) *сезиб қолишди* («Муштум») — Яланғоч ҳолда дарёдан ўтганимизда, ит эмганлар сезиб қолишди. Бу гаплар пайт маъноси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. Лекин биринчи гапда иш-ҳаракатнинг кутилмаганда, қўққисдан, жуда тезликда рўй берганлиги, иккинчисида эса иш-ҳаракатнинг оддий нормал даражаси акс этган.

Ақлимни танибманки, бу боғда доим одам гавжум (Сўзлашув). Ақлимни таниганимдан бери, бу боғда доим одам гавжум. Бу гапларнинг биринчисида иш-ҳаракатнинг узоқ давом этиши бўрттирилган, иккинчисида бундай оттенка йўқ. Эргаш гапнинг кесими *дегунча* формасида тузилган гапларда ҳам иш-ҳаракатнинг одатдагидан анча тез, бир лаҳзада бажарилганлиги акс этади: *Кампир эснади дегунча, ўртанча келин дарров туриб ўчиради. Кино кинолигича, концерт концертлигича қолади* (Саид Аҳмад). Кампир эснаши билан, ўртанча келин дарров туриб ўчиради... Бу гапларнинг ҳаммаси турли формада тузилган бир типдаги (пайт эргаш гапли) қўшма гаплардир.

Улар келди — биз жўнаймиз — улар келиши билан, биз жўнаймиз гаплари эса турли типдаги боғловчисиз ва пайт эргаш гапли қўшма гаплар бўлиб, улар пайт маъноси билан синонимик муносабат ҳосил қилган. Лекин уларнинг маъно оттенкалари турлича.

Экспрессивликка алоқадор синтактик синонимияни қўшма гапнинг бошқа турларида ҳам кўриш мумкин. Лекин бу ўринда юқоридаги мисоллар билан чекландик.

Шундай қилиб, синтактик синонимия экспрессивлик ҳосил қилишда қулай восита саналади. Ҳар қандай синтактик бирликлар орасида ҳам синонимик муносабат ҳосил қилиш мумкин бўлавермайди. Унинг ҳам чекчегараси, маълум қонуниятлари бор. Масалан, *«Шундай бир ҳўплаганимни биламан, ичимни сидириб юборса бўладими»* («Муштум») гапи бирор содда гап билан синоним бўла олмайди. Чунки бу гап махсус экспрессивлик ифодалаш учун худди шу формада қурилган, унинг нейтрал синоними бўлмайди.

Ундалма

Ундалма айрим сўз ёки сўз бирикмаси, баъзан сўзлар группаси шаклида ифодаланиб, сўзловчининг нутқи қаратилган шахсни билдиради. Ундалманинг энг муҳим хусусияти сўзловчининг тингловчига бўлган турли субъектив муносабатини акс эттиришда кўринади.

Сўзловчи шу ундалма орқали тингловчининг диққат-эътиборини ўзига жалб қилади ва ундан сўнг тегишли фикрини баён этади. Ундалмалар тингловчига нисбатан таъкидлаш, огоҳлантириш, миннатдорчилик, мамнунлик, эркалаш, суйиш, норозилик, ғазаб руҳида бўлади. Хуллас, ундалмалар заминида сўзловчининг озми-кўпми экспрессивлик кайфияти ёки эмоционал муносабати ётади. Мисоллар: *Ғофир. Гапир Жамила! Кўзимга қара! Аллақандай гумонлар юрагимни емирмоқда... сен чиндан ҳам бой билан... Жамила. Ғофир ака! Мен... мунча мени хўрлайсиз? (Ҳ. Ҳ. Ниёзий).*

Мавжуд адабиётларда ундалма гап ўртасида ва охирида келса, эмоционаллик кучли бўлиши айтилади¹. Лекин ундалма гап бошида келганда ҳам кучли эмоционаллик ифодалаш мумкин: *Эй шохим, олампа-*

¹ Фуломов А. Ғ., Асқарова А. М. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 188-бет.

ҳим! Эл-юрт орасида шов-шувдан хабарингиз йўн
(О. Ёқубов).

Бизнингча, ундалманинг эмоционаллик ифодалаш даражаси унинг гапнинг қайси ўрнида келиши билан эмас, балки қандай гап таркибида қўлланиши билан боғлиқ. Масалан, дарак гап таркибида келган ундалма билан буйруқ ёки ундов гап таркибида қўлланган ундалмаларда эмоционаллик, экспрессивлик даражаси бир хил бўлмайди. Ундалма одатда ўзи қатнашган гапнинг интонациясига мос ҳолда талаффуз қилинади. Ундаги интонация ундалманинг характерини белгилайди. Масалан, *Ака, бугун ёзувчилар билан учрашув бўлар эмиш* (Сўзлашув). *Ҳой бўрилар, сўзларингдан қайт* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий).

Мисолларнинг ҳар иккисиде ҳам ундалма гап бошида келган. Лекин бири дарак гап, иккинчиси буйруқ гап таркибида қўлланган. Улардаги экспрессивлик даражасини фарқлаш қийин эмас. Бундан, ундалма экспрессивлик ифодаси бўлмас экан, деган маъно келиб чиқмайди. Аксинча, гапда ифодаланган эмоционаллик — экспрессивликни унинг таркибидаги ундалма кучайтиради. Масалан, *Йўқол кўзимдан, беномус сатанг!* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий) гапда экспрессивликнинг кучайишида ундалманинг родини алоҳида баҳолаш керак. Мана шу сабабга кўра, ундалмалар билан биргаликда кўпинча ундаш ва модал маъно ифодаловчи воситалар (ундовлар, суйиш, эркалаш, кичрайтириш қўшимчалари) қатнашади ёки ундалмалар такрорланади, алоҳида кучли интонация билан айтилади. Уларни қуйидаги тартибда кўрсатиш мумкин:

1. Ундалма билан бирга ундов сўзнинг қатнашуви. Ундовлар ҳам эмоционал характерда бўлганидан улар ундалма билан бирга қўлланганда экспрессивлик даражаси ортади: *Оббо, очкўз-е! Ростдан айтяпсанми? Вой, ота! Сув тўла ажойибот-ку!...* (Эртакдан).

2. Ундалмани такрорлаш. Такрор қўллаш ҳодисаси ҳам одатда маънони таъкидлайди. Шунинг учун ундалманинг такрорланиши ҳам алоҳида куч билан экспрессивлик ифодалайди:

а) жуфт қўллаш: *Баҳодир, Баҳодир, югур буёққа* (Сўзлашув).

б) кейинги ундалма аниқловчи билан такрорланади: *Уғлим, менинг асал ўғлим! Ҳамма ёқ топ-тоза бўлсин* (Сўзлашув).

в) ҳар икки ундалма аниқловчи билан қўлланади: *Яллисига салом бердик, чевар қизлар, севар қизлар* (Уйғун).

е) кейингиси ундов билан такрорланади: *Баҳодир, ҳой Баҳодир! югуриб бориб гузардан поччангни айтиб келгин* (Т. Пўлат). Ундалма метафорик кўчма маъноли сўздан бўлганда. Бундай қўлланишда ўша ундалма субъектив баҳо билдирувчи қўшимчаларни олади (булбулим, шунқорим, асалим, жоним каби). *Ана холос, сайра тўти қушим, сайра!* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий).— *Раҳмат сенга, чирогим!* (Эртақдан). *Менинг кўрар кўзларим, эшитинглар сўзларим* (Эртақдан). *Бобонг айлансин, қароғим, қўл-оёғим, яроғим, йўл азоби кўп ёмон* (Эртақдан).

4. Ундалма баҳо номларини ифодаловчи сўз ва бирикмалардан бўлганда: *Ёки ўғлимнинг ёғ-ғўштлари қутуртиряптими сени? Гапир, Аҳмад коскининг қизи!* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий). *Йўқол, сочи юлуқ бадбахт* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий).

5. Ундалма лақаб сўзларидан бўлганда:

— *Ҳе, аралашма бўтқа!*

— *Ҳўш, ким бўтқа?! Қани айт, такатумишуқ!* (Эртақдан).

6. Баъзи бир модал маъно ифодаловчи қўшимчалар билан қўлланганда. Бунда сўзловчининг салбий ёки ижобий муносабатлари акс этади. *Дадажон!.. Умримнинг охиригача айтганингизни қиламан. Ҳикматчик, азизим...* (О. Ёқубов). *Сенга эсдалик бўлиб қолсин, болакай* (Эртақдан). *Ўзингизни гўлликка солманг, отинча!* (О. Ёқубов).

1. Бундай қўшимчалар жуда кўп ва уларнинг модал маънолари хилма-хил. Лекин бу ўринда бир неча ми-сол билан чекланамиз.

7. Ундаш бир вақтнинг ўзида бир неча шахсга қаратилиши мумкин:— *Бобожон, Бувижон! чекманглар озор...* (Эртақдан). Кўрсатиб ўтилган кучайтириш усул ва воситалар ичида энг характерлиси субъектив баҳо формаларидир. Шунга кўра санаб ўтган усулларимизнинг кўпчилигида мана шу формалар ҳам қатнашган¹.

Хуллас, ундалмалар сўзловчининг ўз фикрини баён этишдан аввал тингловчини тинглашга уқишга тайёрлаш, ҳушёр қилиш билан фикр таъсир кучини ошириш мақсадида қўлланади. Унинг экспрессивлик ифодалашини ўзи қатнашган гапнинг семантикаси характерига боғлиқ, айни пайтда ўша гапнинг эмоционаллик ифодалашини ундалмага боғлиқ.

¹ *Қаранг:* Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши, Тошкент, 1983, 44—58-бетлар.

СТИЛИСТИК ФИГУРАЛАР

Ирония

Ирония грекча *eigoneia* сўздан олинган бўлиб, билиб билмаганга солиш деган маънони англатади. Ирония кенг маънода инкор этишнинг ўзига хос махсус усулларидадир. Воқеа, белги кабиларни инкор этиш алоҳида логик категория бўлиб, тилда ўзига хос воситалар ёрдамида ифода этилади.

Иронияда ҳам воқеа, нарса, белги кабилар инкор этилади. Бундай инкорда лексик грамматик воситалар эмас, интонация, ситуация асосий роль ўйнайди¹.

Ирониядан мақсад кишилар устидан кулиш, уларни масхаралашгина бўлмай, фикрни ўта таъсирчанлик билан ўтказишга эришишдир. Масалан, *Планни бажарганинглар йўқ, ҳозирча ййин-кулгига берилманглар, ярашмайди*, дейиш ўрнига. *Ҳа, планни бажариб қўйинглар, бемалол ййин-кулги қилаверинглар, ярашади*, дейилса биринчидан, шу гапнинг тўғри маъноси инкор этилади, иккинчидан, унинг акс маъноси ўта таъсирчан, экспрессив тарзда ифодаланган бўлади.

Фридрих Энгельс ҳам ўз даврида ирониянинг ўта таъсирчан нутқ формаси эканини таъкидлаган ва фикр таъсир кучини оширишда вульгаризмлардан ҳам устун қурол эканини уқтирган эди. Бундай восита бор. У ҳам бўлса ирония, мазах, сарказмларни кўпроқ қўллашдир. Бу воситалар душманга ҳар қандоқ энг қўпол сўздан кўра кўпроқ таъсир қилади. Бу гаплар 1982 йил 5 июнда Э. Бернштейнга ёзилган мактубда баён этилган.

Иронияда ҳамма вақт айтилаётган гапнинг акс маъноси ва экспрессивлик ифодаланади. Мана шу хусусиятига кўра улар риторик сўроқ гапларга ўхшайди, яъни гап бўлишли формада бўлса, фикр инкор маъносига,

¹ Инкор сўзини кенг маънода қўлладик. Масалан, инкор формадаги ирония билан тасдиқ маъноси келиб чиқишини ҳам инкор деб (инкорни инкор — тасдиқ) баҳоладик.

аксинча гап бўлишсиз формада бўлса фикр тасдиқ мазмунида бўлади. Лекин иронияда ҳамма вақт кенг маънода нимадир инкор этилади. Мисоллар: *Раъно. Сиз ҳам акамдан хафа экансизда!*

Эркин. Йўқ; жуда хурсандман!

Раъно. Йўқ. Йўқ. Унақа деманг! Ундан гина қилишга ҳақингиз йўқ. Ҳа, у яхши, мен ёмонман, мен аҳмоқман... мен аҳмоқман! (О. Ёқубов).

Ҳа, сиз турганда бизни ҳисобга олишинг нима ҳождати бор! Сиздай раҳбар бор жойда биздақа одамларни ҳисобдан чиқариб ташласа ҳам бўлади (О. Ёқубов).

Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз! Раҳбарсиз! Биз нима иш қилсак сизнинг раҳбарлигингиз остида қиламиз... (А. Қаҳҳор).

Кўпинча суҳбатдошларнинг кучли мантиқий мунозаралари ирония асосида ўтади. Суҳбатдошнинг ҳар бири ўз рақибига шу ирония ёрдамида кучли зарба беришга ҳаракат қилади. Бундай пайтда ирония таркибида баъзи қочиримлар, ўхшатмалар, мақоллар, нақллар ишлатилади.

Колхозни опичлаб катта қилгансиз!.. Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини яхши биласиз! «Бўстон»га ўхшаган колхоздан ўнтасини битта чангалингиз билан кўтарасиз, синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай. Шу қуш «Осмон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб, оёғини кўтариб ётар экан.

...— Дунёда бундай жониворлар кўп. «Арслонбек ака,— деди,— хўроз ҳам «мен қақирмасам тонг отмайди» деб, ўйлар экан (А. Қаҳҳор).

Бу мисолларда суҳбатдошларнинг жиддий мантиқий мунозараси асосида автор кучли экспрессия яратган.

Ирониянинг таъсир кучи шундайки, айрим вақтда у типловчига (адресатга) қаттиқ ҳақоратдек туюлади... — *Учрашув учун жуда ажойиб, шоирона жой белгиланган экан-да, хоним?*

— *Вой, бу ерга мени ҳақорат қилгани келдингизми?... (О. Ёқубов).*

Ирония таркибида баъзан баландпарвоз сўз, бирикма ва иборалар қўлланилади. Унда экспрессивлигининг ўзига хос кучли ифодаси ҳосил бўлади: *Ҳурматли ўртоқ фан кандидатига алангали саломлар, ҳурматли олимимизнинг тарихий оламшумул аҳамиятга эга бўлган буюк илмий ишларига халақит берган бўлсак кечирсинлар (О. Ёқубов).*

Ирония таркибида қўлланадиган ундов ва ундалмалар ҳам унинг таъсир кучини ошириш учун хизмат қи-

ладӣ: *Тавба қилдим, отахон! Мендан ўтган бўлса кечиринг! Аммо бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт қўйиб юборманг, жон ака!* (О. Ёқубов). Бу мисолда сўзловчи бир шахснинг ўзига қарата бир марта «отахон» яна бир марта «жон ака» деб муурожаат қилиш билан тингловчи устидан кулмоқчи, мазах қилмоқчи, шу билан бирга унга кучли таъсир ўтказмоқчи.

Қуйидаги мисолларда ҳам шу ҳолни кўрамиз: *Хўп акажон, Биз кетдик... Қулинг ўргилсин меҳмонхоналарда* (Турмада демоқчи) *учрашиб қолгунча саломат бўлинглар* (О. Ёқубов). *Ие, ҳали сувдан оқ, мусичадан уволман денг, отахон* (О. Ёқубов). Баъзан ирония риторик сўроқ гап формасида берилади. Унда экспрессивлик яна ҳам кучаяди (икки ёқлама кучайиш): *Ҳа, ўзидан ўн олти ёш катта, хотини, олти боласи бўлган одамга кўнгил қўймай иложи борми! Сизни деб ҳар оқ урганда шипдан чанг ёғилгандир* (А. Қаҳҳор).

Иронияда кўп вақт тилнинг экспрессивлик ифодаловчи воситалари (лексик фонетик, морфологик синтактик каби) иштирок этади. Лекин ҳамма вақт унда интонация асосий роль ўйнайди.

Кесатиш

Кесатиш ҳам мантиқий мунозара бўлиб, фикрни кескин ва таъсирчан ифодалаш воситаларидан биридир. Агар ирония форма ва мазмун зидлиги асосида ҳосил қилинса, кесатиш уларнинг (форма ва мазмунининг) мослиги заминиде юзага келтирилади. Бу икки нутқ ҳодисаси мана шу хусусият билан бир-биридан фарқланади. Кесатиш мантиқий таъсирчанлиги билан ирониядан қолишмайди, адресатга нисбатан ўта «хужумкорлик» руҳида бўлади. Кесатишда тингловчига нисбатан таъна, кескин огоҳлантириш, баланд келиш, қўрқитиш, ғазаб, ёқтирмаслик каби умуман салбий муносабатлар акс этади. Мисоллар: *Қатта юргангиз эсингиздан чиқмасин!— деди. Бу ер сизга ёшлар кафеси эмас! Ҳа, айтмоқчи, эҳтиёт бўлинг, раис билан беллашман деб белингиз чиқмасин, тагин!* (О. Ёқубов). *Шунақа денг? Марҳамат. Бизга барди бир. Аммо... қадамингизни ўйлаб босишни маслаҳат берардим, ўртоқ фан кандидати* (О. Ёқубов).

Кесатишда унинг бирор қисми сифатида риторик сўроқ гап ҳам қатнашуви мумкин. Қуйидаги мисолда фикр риторик сўроқ билан хулоса қилинган ва унинг ўта таъсирчанлигига эришилган. *Яна уялмасдан эркак-*

ман деб мўйлов қўйиб юрибсиз. Туғишган укангизга сўзингиз ўтмаса; дўппи кийишни ким қўйибди сизга (О. Ёқубов). Мана бу мисолда сўзловчининг ўз рақибига қарата ачитиб айтган таъналари акс этади: *Хўш, сизга қайси йўл билан ойлик тайин қилсак экан?— деди Қаландаров,— худди «Сени кимнинг ҳисобига боқсам экан,— дегандай бир оҳангда (А. Қаҳҳор). Мана бу гаплар эса тингловчини қатъий огоҳлантириш, қўрқитишга мўлжаллаб айтилган: Ишимиз йўқ-ку, аммо дўланани кўрганда тоғ эсингиздан чиқмасин деб қўрқамани, акаси жонидан (О. Ёқубов).*

Зайнаб. Уҳ-ҳў! Қўлингиз калталиқ қилади, ўртоқ ёш инженер! (З. Фатхуллин).

Кесатишда кўпинча ўхшатишнинг яширин формалари иштирок этади. (Буни юқоридаги мисолларда кўриш мумкин). Шунингдек, мақол, афоризм, фразеологизмлар, кескин мантиқий иборалар сингдириб юборилади. Баъзан эса мақолнинг ўзи билан хулоса қилинади ёки суҳбатдошга жавоб қилинади. У ҳолда экспрессивлик яна ҳам кучли бўлади.

— *Мен бу итга қандай қилиб иккинчи хотин бўлиб қолганимни ўзим ҳам билмайман.*

— *Ит очик қолган қозонни ялайди (А. Қаҳҳор).*

Ҳоврингиздан тушинг, акаси жонидан! Туяни шамол учирса эчкини осмонда, кўр дейдилар-а! Ҳа! (О. Ёқубов). Ёлғиз қизи маданий жойга бориб, бахтли бўлсин, деб юрибман-а? Ит қорнига сариёғ ёқмабти-да, лаббай?! (О. Ёқубов).

Ҳой Дилбархон, сиз ҳам айтиб қўйинг куёвингизга! Мошхўрдага қатиқ бўлавермасин! (О. Ёқубов). Бўйингиз етмагандан кейин пуф сассиқ бўпти-да, лаббай (О. Ёқубов). Баъзан кесатишда сўзловчининг кучли психо-физиологик реакцияси, ғазаб-нафрат каби руҳий ҳолати ифодаланади:

— *Қози почча, саруполар муборак. Лекин бой бу чопонни катта отаси ўлганда товутига ёпган эди. Энди сизнинг устингизга ёпибди-да!*

— *Саруполар қуллуқ бўлсин, домла-имом?*

— *Элликбоши, паранжингиз муборак! (Ҳ. Ҳ. Ниёзий).*

Кесатишда сўзловчи тингловчи номидан гапириш ҳолларини ҳам учратиш мумкин. Сўзловчи шу йўл билан ўз суҳбатдошини фош қилишга ҳаракат қилади: *Ие ҳали, паловнинг мойи тагида, денг. Балли сиздақа йигитга (О. Ёқубов).*

Хуллас, кесатиш одатда сўзловчининг кучли психо-

физиологик реакцияси натижасида тингловчига ёки ўзга шахсга нисбатан салбий муносабати натижасида юзага келади.

Қочирим

Қочирим ҳам кучли мантиқий мунозарада қўлланивчи восита бўлиб, у тегишли шахсга «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабилида таъсир кўрсатиш учун хизмат қилади.

Қочирим ҳам моҳияти, эътибори билан (экспрессивлик ифодалаш) ирония ва кесатиш билан бир қаторда туради. Лекин бу улар тамоман бир хил ҳодисалар деган гап эмас. Қочиримда сўзловчи ўз фикрини тўғридан-тўғри тегишли шахсга айтмай, бошқа шахсга гапирди. Лекин унда «гап ўз эгасини топади» деган мақсад кўзда тутилган бўлади. Масалан: Хусайн. *Кошки бошқа амирлар ҳам авомнинг тилини билса? Кошки ўзгаларни ғийбат қилувчилар ўз нуқсонларини ҳам билсалар!*— гапида шоҳ кўпчиликка қарата гапираётган бўлиб, аслида эса Маждиддинга шама қилмоқчи. Қуйидаги мисолларда ҳам шуни кўрамиз. *Шунда... бизга тайёрлаб қўйилган меҳмонхоналарга (турма дейилмоқчи — бу ирония элементи), фақат биз борармикинмиз ёки бошқа акамлар ҳам бориб қолишармикин?..* (О. Ёқубов). *Адашмасам, у идоранинг бош приёмчиси ўзларининг қайноталари бўладилар шекилли-а, лаббай?* (Т. Пўлат). Бу гапларда сўзловчи ўз суҳбатдошига гапириш билан шу ўринда мавжуд бўлган бошқа шахсга таъсир кўрсатмоқчи. Бундай приём «Муштум» журналининг саҳифаларида жуда кўплаб ишлатилади. Унда авторлар, масалан, «Муштум»га мурожаат қилиш билан бошқа тегишли шахсларга таъсир ўтказишни кўзлашади.

Умуман, стилистик фигуралар кучли таъсирчан нутқ приёмлари бўлиб, тилнинг деярли барча услубларида қўлланади. Уларни аниқ ва чуқурроқ ўрганиш ҳам назарий ва практик жиҳатдан катта аҳамият касб этади.

ЭКСПРЕССИВЛИКНИНГ НОЛИНГВИСТИК ВОСИТАЛАР ЁРДАМИДА ИФОДАЛАНИШИ

«Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситаси»,— деганда В. И. Лениннинг тилдан ташқари ҳам алоқа воситалари борлигига ишора қилганлиги маълум бўлади. Ҳақиқатан ҳам, кишиларнинг фикр-туйғуларини ифодалашга хизмат қилувчи имо-ишора (мимика) ва турли гавда ҳаракатлари (жест) каби ёрдамчи воситалар ҳам бор.

Жест ва мимикалар сўзлашув нутқида, айниқса, диалогик нутқ жараёнида қўлланилади. Уни ёзма нутқда реал равишда акс эттириб бўлмайди. Шунга кўра унинг нусхаси (талаб қилинган пайтда) тил воситалари орқали ёзма нутққа кўчирилади. Масалан, диалогик нутқ жараёнида суҳбатдошнинг «бош чайқаш» (горизонтал) инкор маъносини билдиради. Ёзма нутқда эса суҳбатдошнинг «бошини чайқатиб» бўлмайди. Бинобарин, мана шу ҳаракатничг нусхаси сўзлар воситасида («бош чайқати» деб) акс эттирилади. Демак, жест ва мимика аслида нолингвистик ҳодиса бўлиб, нутқдан ташқарида ҳам, нутқ жараёнида унга ёрдамчи восита сифатида ҳам қўлланиши мумкин. Лекин у ҳамма вақт объектив борлиқнинг ёки суҳбатдошнинг сўзловчи онгига таъсири патижасида содир бўлади. Бинобарин, у тил билан бевосита ёки билвосита боғлиқ ҳолда ифода этилади.

Жест ва мимика ёрдамчи алоқа воситаси сифатида асосан оғзаки нутқ жараёнида воқе бўлади. Нутқнинг барча кўринишларида алоҳида тил воситалари орқали экспрессивлик, эмоционаллик ифодаланганлиги каби жест ва мимика ёрдамида ҳам шу хил маънолар ифодаланиши мумкин. Масалан, тасдиқ ва инкорни ифодаловчи бош ҳаракати (вертикал ёки горизонтал) диалогик нутқда (товуш нутқидан холи ҳолда) асосан интеллектуал муносабатлар билдиради. Чунончи, инкор билдирувчи жест товуш нутқи билан бирга бажарилса, экспрессив муносабат билдириши мумкин (унда бош чай-

қалади ва алоҳида интонация билан «йўқ», дейилади). Шу ҳаракат (жест) товушсиз бажарилиб, ситуацияга кўра турли хил, ҳатто ундов сўзлар билдирадиган маъноларни ифодалаш мумкин. Мисоллар:— *Бизнинг эшон мана шунақа... Лекин иккита айби бор: худо бўйдан, жуссадан берган эмас, хотини билан подручка қилиб кетаётганда орқасидан киши эшонни Кифоятхонга осиб қўйибди, дейди. Эшон «жуда ўткир гап бўлди» деган маънода «бош чайқаб» қотиб-қотиб кулди (А. Қаҳҳор). ...Эсимга солма деган маънода «бош чайқаб», қани, дуторни ол!— деди (А. Қаҳҳор). Латофат ҳа, деган маънода бош ирғади (Тоҳир Малик). Бу — жиддий иш деган каби маъноли бош чайқади (Тоҳир Малик).— Чўкиб ўлган?!— Шундай йигит-а! Директор бошини сарак-сарак қилиб, ўрнидан туриб кетди (Тоҳир Малик). Бутаев, маъқул, дегандек бош ирғади-да ўрнидан турди (Тоҳир Малик). Бу мисолларда «бош чайқамоқ» (ирғамоқ)нинг турли хил маънолари акс этган. «Бу ишларга сен айбдорсан», деган гапда сўзловчи кўрсаткич бармоғини тингловчига қарата ниқтаса (ўқталса) таъкид, таъсирчанлик ортади: *Анорага навбат келганда унга қўлини бигиз қилиб:— барибир, ўқийсан!*— деди (Ҳ. Усмонов).*

Луғавий бирликларда бўлганидек, мимика айниқса жестикуляцияда ҳам омосемик, синосемик, антосемик, моносемик, полисемик хусусиятларнинг борлиги кузатилади. Лекин бу ўринда уларнинг нутқда экспрессивлик ифодалаш учун ёрдамчи восита сифатидаги хизматларини кўрсатиш билан кифояланмоқчимиз.

Жест ва мимикада сўзловчининг воқеликка, суҳбатдошга бўлган турлича психо-физиологик муносабатлари акс этади. Мисоллар: *У ғолибона бир ғурур билан энлик камарини ушлаб, бир елкасини кўтарди ва тишларининг орасидан бир томонга чирт этиб тупурди. (А. Қаҳҳор). Бу ўринда персонажнинг ғурурли психик ҳолати унинг хатти-ҳаракатлари ёрдамида берилган. Яна мисоллар: Саиданинг бу гапи ҳазил тариқасида айтилмагани Қаландаровга малол келди. У ўрта бармоғи билан пешонасини тез-тез ишқаб, худди тиши билан данак чаққандай бош силкиб: Зулфиқоров яхши бригадир,— деди (А. Қаҳҳор). Рўпарамизда биттаси бор,— мана бундай!— Ҳакимжон бош бармоғини ҳавога ниқтади (Ҳ. Усмонов). Эшон Қаландаров узатган коньякни «фақат берганингиз меники, давлатингиз ўзингизга буюрсин», деган маънода чинчалоғи билан унинг билагига секин уриб, яъни стаканни «кесиб» олди-да, битта кў-*

тарди (А. Қаҳҳор). *Вой, шуни айтдингизми-я? Уят!—Маҳбуба бошини чангаллади, бармоғини тишлади (Ў. Усмонов). Сиз уни яхши билмайсиз. У бошқа одам!!! Маҳбуба Икромовга шарт юзини бурди (Ў. Усмонов). Муштумини қисди, титради чол, оловланди хира кўзлари... Бари бир пахтани терамиз! (Уйғун).*

Мимика, айшиқса, жест ўз маъноси билан турғунлашиб қолиши натижасида фразеологизмнинг туғилишига асос бўлади: кўзлари косасидан чиқиб кетмоқ, бармоғини тишлаб қолмоқ каби.

Жест ва мимика сўзлашув нутқи жараёнида реал равишда бажарилса, ёзма нутқда у асосан кўчирма гапли конструкцияларнинг автор гапи қисмида ва сахна асарларининг ремарка қисмида изоҳланади. Мисоллар:— *Жуда соз!—Сергей Николаевич кафтларини бир-бирига ишқаб шод гапирди (Ҳ. Фулом). Тўғри қилдим!—Номозов қаддини сал кўтариб креслода ўнгланиб ўтириб олди.—Ҳаққим бор! Ахир мен ректорман! Нозимжоннинг митти кўзлари ола-кула бўлиб, вазоҳати ўзгараётганини кўрган Жукова:—Безовта қилганим учун кечирасиз,—деди-да, кабинетдан чиқиб кетди... Бари бир охиригача кутиш керак эди!—Афзаловнинг зардаси кўзиб, ўтирган ерида бир силкиниб олди...—Хўш, кейин нима бўлди?...—Афзалов асабий бир ҳолатда бармоқларини чалиштириб қарсиллатди.—Ахир нима жавоб қилди, «борамиз», дедими?...—Латтасиз!—Афзалов тоқатсизланиб ўрнидан туриб кетди...—Ҳа-ҳа! Афзалов ёқасини ушлаб, катта думалоқ бошини сараксарак қилди...—Хўш, сиз шу билан нима демоқчисиз?—Афзалов Абдуллаевга ўқрайиб тикилди... (Ҳ. Фулом). Тошкентда имтиҳондан йиқилдик,—йигит ўнг кўлининг катта кифтини чап кўкрагига уриб, бошини эгди.—Илтимо! (Ҳ. Фулом). Афзалов стулга ўтирди-ю, нечундир кенг елкаларини беўхшов қимирлатиб қўйди (Ҳ. Фулом).*

Жест ва мимика элементлари кўп вақт бирга қўлланади ва мазмунига уйғун ҳолда унинг таъсир кучини оширади. Улар амалиётда жуда кўп ва хилма-хилдир. Яна мисоллар: *Яҳё оғзини очганча бақрайиб қолди («Ёшлик»). Қип-қизил аҳмоқсан. Одамга калла керак, калла! Шундай деб кўрсаткич бармоғи билан бошига нуқиб қўйди («Ёшлик»). Нозима шундай деб елкасини қисди («Ёшлик»):—Э-э,—Комил қўл силтади,—мешчанликнинг ўзгинаси-ку, бу! («Ёшлик»): Яна бошляпсизми, деб шарт орқасига ўгирилди («Ёшлик»). Одилов қўлида ййнаб турган қаламни жаҳл билан стол устига ташлади («Ёшлик»). Омонтурдиевнинг кўзларидан олов*

сахраб кетди («Ешлик»). У Тўхтамиш Омонтурдиевга тагдор қараш қилди («Ешлик»). Афзалов кенг елкаларини беўхшов қимирлатиб қўйди (Ҳ. Фулом). Узоқов машинасига ўтириб эшикни зарда билан ёнди (Ҳ. Фулом).

Жест ва мимиканинг социал характери, миллий хусусияти, ўзига хос «семантика»сини ҳисобга оладиган бўлсак, бу ҳодисанинг атрофлича ўрганшга молик эканлиги ойдин бўлади. Бу ўринда мазкур масала (ҳодиса) китобхон диққатига ҳавола тарзидагина берилди.

Маълумки, гапнинг ифода мақсади ифода формасини белгилайди ва аксинча, ифода формаси унинг мазмунини тасвирлайди. Гапнинг форма ва мазмун муносабати унинг функциясини белгилайди. Мазмун ва формалар мослиги, одатдагича қўлланиш коммуникатив функцияда, «ғайри одатий» қўлланишлари эса стилистик функцияда намоён бўлади. Масалан, тасдиқ форманинг тасдиқ мазмунини ифодалаш одатдаги, айни пайтда нейтрал муносабатни билдирса, унинг инкор мазмунида қўлланиши («ғайри одатий») экспрессив муносабат ҳосил қилади.

Гапда инкор формалар қўша қўлланганда икки хил ҳолат кузатилади: 1. Тартиб бўйича биринчи инкор иккинчи инкорни инкор этса (инкорни инкор), кучли тасдиқ келиб чиқади. 2. Иккинчи инкор биринчисига алоқадор бўлмаса, инкор мазмуни сақланади. Қесимдаги инкор гап учун умумий бўлиб, бошқа бўлакдаги инкор кўпинча хусусий характерда бўлади.

Сиқик конструкцияли гаплар асосан бадий услубга хос бўлиб, кўп вақт экспрессивлик ифодалаш учун хизмат қилади. Улар қисқа, лекин лўнда, сермазмун нутқ формаси эканлиги билан характерланади.

Ундалмалар айтилмоқчи бўлган фикр қаратилган шахснинг (кенг маънода) диққатини тортиш, ҳатто уни олдиндан огоҳлаштириш каби мақсадлар учун қўлланади. Шунинг учун унда ўзига хос таъкид, ундан келиб чиқадиган эмоционал туйғулар мавжуд. Шунинг учун ундалма кўп вақт нутқни таъсирчан қилади, сўзловчининг тингловчига бўлган эмоционал муносабатини билдиради.

Экспрессивлик ифодалаш ва унинг даражасини белгилашда қиёс объектига олинган нарсалар ва уларнинг белгилари орасидаги тафовут, масофа, оралиқ қанча узоқ, катта бўлса экспрессивлик даражаси шунча кучли бўлади.

Қиёс объектига бир жинс, бир турдаги предметлар олинса, экспрессивлик бўлмайди. Турли тур, жинсдаги предметлар (масалан, одам ва ҳайвон ёки парранда) қиёсланилса экспрессивлик бўлади ва унинг қай даражада акс этиши бошқа шарт-шароитлар билан боғлиқ.

Қиёслаш реал ҳарактерда бўлса (масалан, чақалоқнинг мудрашини тўйган қўзичоққа ўхшатиш) экспрессивлик кучсиз даражада бўлади. Нореал характердаги ўхшатишда эса (масалан, инсон қалбини қайнар булоққа қиёслаш) экспрессивлик кучли бўлади.

Қиёслашнинг замонавийлик бўёғи ҳам экспрессивлик даражасини белгилашга хизмат қилади. Масалан, «оёғи куйган товۇқдай» ибораси анча эски ва нутқда кўп қўлланади. Шунга кўра, унда экспрессивлик даражаси кучсизланган (сийқалашган).

Экспрессивлик ифодалашда синтактик синонимия ҳодисаси ҳам алоҳида ўрин тутати. Синонимия бор жойда танлаш, саралаш ва муносибини ишлатиш имконияти бор. У бор жойда градация бор. Градация бор жойда эса экспрессивлик бор. Синонимиянинг синтактик birlikлар орасида ҳам мавжудлиги, айниқса, стилистика учун жуда қимматли материал саналади.

Махсус стилистик фигуралар ҳам (ирония, кесатиш, қочирим каби) нутқнинг экспрессивлигини таъминлаш, тўғрироғи, шу мақсад заминида яратилган нутқ ҳодисаларидир.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Тасдиқ ва инкор гаплар	8
Қиёс муносабатли гаплар	24
Ўхшатиш	28
Очиқ ўхшатиш	31
Яширин ўхшатиш	46
Тенглаштириш	49
Таққослаш	53
Зидлаш	55
Сиқик конструкцияли гаплар	60
Номинатив гаплар	61
Баҳо, буйруқ-истак ифодаловчи гаплар	63
Инфинитив гаплар	65
Вокатив гаплар	66
Бўлакларга ажратилмайдиган гаплар	67
Синтактик синонимия	69
Ундалма	75
Стилистик фигуралар	78
Ирония	78
Кесатиш	80
Қочирим	82
Экспрессивликнинг нолингвистик воситалар ёрдамида ифодаланиши	83

Адхам Абдуллаев

АНАЛИЗ СИНТАКСИЧЕСКИХ СПОСОБОВ И СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ЭКСПРЕССИВНОСТИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Наманган Давлат педагогика институти ҳамда Ўзбекистон
ССР Маориф министрлигининг илмий советлари томонидан
нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир А. Қомилова
Расом Ё. И. Владимиров
Техмуҳаррир В. М. Тарахович
Корректор Ф. Зокирова

ИБ № 3805

Теришга берилди 4.12.86. Босишга рухсат этилди 29.12.86. P04165. Формат 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози №1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 4,62. Ҳисоб-нашриёт л. 4,6. Тиражи 1000. Заказ 255. Баҳоси 70 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: Тошкент, М. Горький проспект, 79.